

**KAPITALISME IS HONGER, MARXISME IS STEUN,
NATIONAAL-SOCIALISME IS WERK!**

Hoe de NSB gedurende het Interbellum door de verzuiling probeerde heen te breken

Student: Floris Batenburg

Studentnummer: 5768748

Opleiding: Master Geschiedenis van Politiek en Maatschappij

Datum: 21 juni 2021

Begeleider: Dr. Pepijn Corduwener

Aantal woorden: 11.733

Abstract¹

Gedurende het Interbellum wist de Nationaal Socialistische Partij (NSB) getuige het onverwacht hoge aantal stemmen bij de Provinciale Statenverkiezingen in 1935 kortstondig door het verzuilde politieke bestel in Nederland heen te breken. Dit onderzoek gaat in op hoe de NSB dit probeerde te bewerkstelligen, waarbij de theorie over het succes van de *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) die in Duitsland door de verzuiling heen brak als theoretisch kader wordt gebruikt. Binnen de Nederlandse verzuilde samenleving was er onder andere sprake van een religieuze en een sociaal-economische scheidslijn. Op religieus gebied kende Nederland een tweedeling tussen rooms-katholieken en protestanten die op basis van de antithese op politiek gebied grotendeels de touwtjes in handen hadden, maar ondanks deze samenwerking op gespannen voet met elkaar leefden. Dit gold ook voor de verschillende (protestantse) geloofsstromingen die in een constante polemiek verwickeld waren en voor wie de eigen richting heilig was. Ook op sociaal-economisch gebied waren er spanningen vanwege de economische crisis gedurende de jaren dertig die vooral arbeiders en boeren zwaar trof. Op basis van partijdocumenten zoals artikelen uit *Volk en Vaderland*, partijprogramma's, brochures, pamfletten en onderlinge correspondentie komt naar voren hoe de NSB confessionelen voor de partij probeerde te winnen door hen vrijheid van godsdienst binnen hun ideaal van de klassenoverstijgende volksgemeenschap te beloven. Daarnaast trachtte de partij door het aanprijzen van een staatsgeleide corporatieve economie met sociale programmapunten en antikapitalistische standpunten arbeiders te werven. Als laatste werden boeren halverwege de jaren dertig meer en meer bij de partij betrokken doordat er binnen de NSB ruimte was voor volkse denkbeelden en bloed en bodemsentimenten. Door haar propaganda aan te passen aan de respectievelijke groepen hoopte de partij met name via (krant)artikelen, brochures, pamfletten, vergaderingen en tijdschriften mensen te werven voor de partij en daarmee de zuilen te doorbreken.

¹ Titel scriptie: Passage uit een artikel van de eerste partijkrant van de Nationaal Socialistische Beweging *Volk en Vaderland*. Zie: "De leugen van vraag en aanbod: De vooze wortel van het kapitalisme," *Volk en Vaderland*, 18 november 1933, 4.

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	4
Hoofdstuk 1: Religieuze scheidslijnen in verzuild Nederland	11
Verzuiling: De politieke en religieuze context	12
De positie van geloof en religie binnen de NSB ideologie en de volksgemeenschap	14
Hoe de NSB tevergeefs probeerde katholieken en protestanten te overtuigen.....	16
Conclusie	21
Hoofdstuk 2: Sociaal-economische scheidslijnen in verzuild Nederland	23
Verzuiling: De sociaal-economische context	24
De positie van arbeid, economie en landbouw binnen de NSB ideologie en de volksgemeenschap	27
Hoe de NSB probeerde arbeiders en boeren te bereiken	29
Conclusie	33
Conclusie: De NSB. Een on-Nederlandse Nederlandse politieke beweging	35
Bibliografie.....	40

Voorwoord

Inleiding

De sociaaldemocratische historicus Willem Verkade schreef in 1938 in het eerste nummer van het algemene maandblad *Het Gemeenebest* dat gedurende de jaren dertig vijf verschillende scheidslijnen te herleiden waren in het ‘Nederlandsche volk’. Volgens Verkade was er allereerst sprake van een sociaal-economische tegenstelling tussen de arbeidersklasse en de burgerij, ten tweede een scheidslijn tussen gelovigen en niet-gelovigen die verduidelijkt werd in de schoolstrijd en de antithese, ten derde een politiek-geografische tegenstelling waarin ‘Holland’ heerste over de zuidelijke provincies en weinig begrip opbracht voor de noordelijke provincies, ten vierde een groeiende tegenstelling tussen stad en platteland en ten slotte een scheidslijn tussen ‘onzekeren’, dat wil zeggen werklozen en behoeftigen, versus de gevestigde orde.² *Het Gemeenebest* was een initiatief van jonge intellectuelen uit de verschillende zuilen die in de laatste jaren van het Interbellum de kwaliteit van de democratie en nationale zelfstandigheid zagen afnemen door de verzuiling en de ontstane verdeeldheid wilden oplossen door de onderlinge saamhorigheid te bevorderen.³ Voor Verkade was het voor de toekomst van Nederland van groot belang dat deze tegenstellingen op een bepaalde manier overbrugd zouden worden, ook met het oog op ondemocratische stromingen in binnen- en buitenland.⁴ De pogingen om deze stellingen te overbruggen kwamen echter juist uit deze ondemocratische hoek.

Want ook Nederland bleef niet gespaard voor de invloeden van ondemocratische ideologieën. De door het Italiaanse en Duitse fascisme geïnspireerde Nationaal Socialistische Beweging (NSB) wist vanaf haar oprichting in december 1931 namelijk verschillende groepen mensen aan te spreken met haar ideeën. Naast een groeiend ledenaantal behaalde de partij in 1935 bij de Provinciale Statenverkiezingen ook nog eens electoraal succes. De partij wist 7,9 procent van de stemmen te vergaren, een aardverschuiving in het doorgaans stabiele Nederlandse politieke landschap.⁵ Het meest bijzondere aan de opkomst van de NSB was het feit dat deze partij, in tegenstelling tot andere politieke partijen met zetels in het Nederlandse parlement, geen vertegenwoordiger was van één van de vier zuilen. De manier waarop de NSB door de zuilen probeerde heen te breken staat daarom centraal in dit onderzoek: Hoe

² Willem Verkade, “Scheidslijnen in het Nederlandse Volk,” in *Het Gemeenebest: Maandblad voor het Nederlands volksgeheel en tot bevordering van de volksgemeenschap Deel I (1938-1939)*, bewerkt door Jan Berger (Haarlem: Tjeenk Willink, 1957), 8-9. Zie ook: Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog: Deel I Voorspel* (Den Haag: Nijhoff, 1969), 336.

³ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten: Nederland sinds 1813* (Amsterdam: Mets & Schilt, 2005), 192-193.

⁴ Verkade, “Scheidslijnen in het Nederlandse Volk,” 21-22.

⁵ Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark: Kleine politieke partijen in Nederland, 1918-1940* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003), 163-164.; Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam: Becht, 1990), 18-19.

probeerde de Nationaal Socialistische Beweging sinds haar oprichting in 1931 tot het begin van de Tweede Wereldoorlog in 1940 door de verzuiling in Nederland heen te breken?⁶

De Nederlandse samenleving was gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw namelijk een verzuilde samenleving, verdeeld in vier scherp gescheiden groeperingen op basis van culturele en economische positie.⁷ Om precies te zijn was er sprake van een protestants-christelijke, een rooms-katholieke, een socialistische en een algemene zuil.⁸ De verzuiling kwam eind negentiende eeuw op doordat de antirevolutionairen volgens historicus Siep Stuurman dankzij hun ‘oproeien tegen de liberale stroom’ als eerste van de zuilen organische verbanden tot stand brachten.⁹ De christelijk-historische protestanten en de rooms-katholieken volgden dit voorbeeld en verenigden zich op basis van hun levensbeschouwelijke achtergrond binnen de eigen gemeenschap in een dicht geweven netwerk van stichtingen, verenigingen en organisaties waarbinnen het gehele leven van mensen zich kon afspelen.¹⁰ Dit gold op religieus gebied met de kerkgang, op politiek gebied met de eigen politieke partij en op sociaal-cultureel gebied met bijvoorbeeld het werken, spenderen van vrije tijd en het doen van boodschappen.¹¹ Het succes van het verzuilen van de confessionele zuilen dwong volgens historicus Piet de Rooy de socialistische en, in iets mindere mate, liberale tegenstanders van een dergelijke systematische vervlechting dezelfde weg in te slaan.¹²

Elke zuil kende zijn eigen instituties die er volgens historicus Peter van Dam voor zorgden dat hele bevolkingsgroepen grotendeels langs elkaar heen leefden.¹³ Om het land toch draaiende te houden, werkten de elites van de zuilen aan de top samen. Politicoloog Arend Lijphart noemt dit accommodatie,¹⁴ met als hoogtepunt de Pacificatie van 1917 waarin de confessionele en niet-confessionele zuilen als het ware een ‘ruil’ toepasten doordat de

⁶ Met het doorbreken van de verzuiling of zuilen wordt bedoeld op de poging van de NSB om mensen uit de verschillende zuilen over te halen hun zuil te verlaten door lid te worden van de NSB en deze partij ook bij verkiezingen te steunen.

⁷ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 143-145.; Seymour Lipset en Stein Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* (New York: Free Press, 1967), 15-17.

⁸ Vaak wordt de vierde zuil de ‘liberale zuil’ genoemd, maar er is veel discussie of dit een juiste benaming is voor de overgebleven groep mensen in dit zuilensysteem. Zie ook: Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 74-77.

⁹ Siep Stuurman, “De overwinning van de zonde,” in *Van de pastorie naar het Torentje: een eeuw confessionele politiek*, bewerkt door Paul Luykx en Hans Righart (Den Haag: SDU, 1991), 19.

¹⁰ Peter van Dam, *Staat van Verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2011), 33-34.

¹¹ Piet de Rooy, “Een zoekende tijd: De ongemakkelijke democratie, 1913-1949,” in *Land van kleine gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, bewerkt door Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde (Nijmegen: SUN, 1999), 199.

¹² De Rooy, “Een zoekende tijd,” 199.

¹³ Van Dam, *Staat van Verzuiling*, 17.

¹⁴ Arend Lijphart, *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley: University of California Press, 1975), 184.

confessionelen financiering van het bijzonder onderwijs kregen in ruil voor algemeen kiesrecht, wat de niet-confessionelen graag wilden.¹⁵ De Pacificatie, de verzuilde structuren en de overmacht van de confessionele partijen creëerden tot de jaren zestig, afgezien van de Tweede Wereldoorlog, een overzichtelijk politiek landschap waarbinnen de kiespatronen stabiel bleven, zo heeft Lijphart aangetoond.¹⁶

Volgens historicus Koen Vossen kan de mislukte aanval van de NSB op het politieke bestel in de jaren dertig als een soort kroongetuige gezien worden voor de stabiliteit van dit politieke systeem in het Interbellum. De 7,9 procent van de stemmers die uiteindelijk op de NSB stemden, was daarmee ook het maximale aantal dat de partij in het verzuilde politieke systeem kon bereiken.¹⁷ Volgens historicus Friso Wielenga fnuikte de opmars van de NSB doordat de overige kiezers trouw bleven aan de leiders van de zuilen en maatschappelijke spanningen mede hierdoor uitbleven.¹⁸ Daarnaast kon de partij volgens neerlandicus Willem Huberts door de Nederlandse neutraliteit gedurende de Eerste Wereldoorlog geen gebruik maken van ressentiment, gefrustreerd nationalisme en in de loopgraven ontstaan kameraadschap.¹⁹ Een stem op de NSB was daarmee volgens socioloog Gerrit Kooy vooral een stem tegen de gevestigde partijen, een conservatieve reactie van deze kiezers die hun traditionele leefpatroon en economische zelfstandigheid zagen verdwijnen.²⁰

Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog, en daarmee het ontbinden van de NSB, hebben veel onderzoekers zich beziggehouden met het beredeneren van de oorzaken van het gedeeltelijk doorbreken van de verzuiling door de NSB en zijn binnen de historiografie een aantal verklaringen gegeven. Deze verklaringen spitsen zich met name toe op de sociale, politieke en economische omstandigheden tijdens het Interbellum, de aspecten waarin de NSB zich wist te onderscheiden van conservatief-nationale of fascistische concurrenten en de achtergronden van het electoraat van de beweging. Volgens Huberts wist de NSB optimaal gebruik te maken van de in het begin van de jaren dertig bij rechts conservatief-liberale burgers aanwezige onvrede over 'de nieuwe tijd' en 'de politiek'. Deze onvrede kwam voort uit frustraties over het functioneren van de Nederlandse democratie en het ontbreken van een homogene nationale cultuur. Door deze onvrede ontstond ruimte voor een meer conservatief

¹⁵ De Rooy, *Republiek van Rivaliteiten*, 155-156.

¹⁶ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 11.

¹⁷ Vossen, *Vrij vissen*, 164.

¹⁸ Friso Wielenga, *Geschiedenis van Nederland: Van de Opstand tot heden* (Amsterdam: Boom, 2012), 303-304.

¹⁹ Willem Huberts, *In de ban van een beter verleden: Het Nederlands fascisme* (Nijmegen: Vantilt, 2017), 40-41.

²⁰ Gerrit Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Assen: Van Gorcum, 1964), 239-249.

en reactionair geluid naast de in deze periode oppermachtige confessionele partijen.²¹ Naast de ontevredenheid over de democratie en de nationale cultuur zorgde de in 1929 uitgebroken economische crisis voor extra onzekerheid en woede onder het Nederlandse volk, vult Vossen aan.²² Tenslotte moet ook de machtsovername van de *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) in Duitsland meegewogen worden in de verklaring voor de populariteitsstijging van de NSB in 1933. Volgens historicus Dietrich Orlow begon de NSB na deze gebeurtenis pas echt te groeien.²³

Tenslotte is door verschillende studies veel bekend over de sociale, politieke en geografische herkomst van het NSB-electoraat. De partij kende in alle lagen en zuilen van de bevolking aanhang, maar volgens Vossen en Huberts waren de belangrijkste twee groepen binnen de zuilen de vrijzinnige burgerij en de middenstand uit de steden.²⁴ Sociologen Henk Flap en Peter Tammes hebben deze bewering gekwantificeerd en tonen ook aan dat de NSB vooral in stedelijke gebieden bij middenstanders, de burgerij en burgerlijke jongeren veel stemmers kende.²⁵ Interessant genoeg vormde de verzuimdheid van verschillende gereformeerde en katholieke leden van deze drie groepen geen drempel die hen weerhield om op de NSB te stemmen.²⁶ De populariteit van de NSB in steden is volgens historici Remco te Slaa en Edwin Klijn te verklaren doordat de beweging hier beter zichtbaar was dan op het platteland en veelvuldig in de publiciteit trad door promotiemateriaal te verspreiden, samenkomsten te organiseren en zogenaamde kringhuizen te openen. Daarbij komt dat de NSB voor de invulling van dergelijke samenkomsten sprekers uit dezelfde zuil als het publiek uitkoos.²⁷ Naast het feit dat de NSB minder zichtbaar was op het platteland, werkte de verzuiling hier ook sterker. Volgens Flap en Tammes stemden op het platteland in verhouding tot de steden minder gereformeerden en katholieken op de NSB, afgezien van een aantal aan Duitsland grenzende gemeenten.²⁸

Waar het in de historiografie echter aan ontbreekt, is een begrip van hoe de NSB per

²¹ Huberts, *Het Nederlands fascisme*, 41-42.

²² Vossen, *Vrij vissen*, 170.

²³ Dietrich Orlow, "A Difficult Relationship of Unequal Relatives: The Dutch NSB and Nazi Germany, 1933–1940," *European History Quarterly*, 29, nr. 3 (1999): 351, 349-380.

²⁴ Vossen, *Vrij vissen*, 179.; Huberts, *Het Nederlands fascisme*, 106.

²⁵ Henk Flap en Peter Tammes, "De electorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging in 1935 en 1939," *Mens en Maatschappij*, 83, nr. 1 (2008): 40-41, 23-46.

²⁶ Flap en Tammes, "De electorale steun," 40.

²⁷ Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 231-232.; Vossen, *Vrij vissen*, 174.

²⁸ Flap en Tammes, "De electorale steun," 40-41.; Dat de NSB meer stemmen ontving uit aan Duitsland grenzende gemeenten, blijkt ook uit onderzoek van Sipco Vellenga en Gerrit Kooy: Sipco Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig* (Assen: Van Gorcum, 1975), 140-145.; Kooy, *Nazificatie en denazificatie*, 10-13.

zuil probeerde mensen over te halen om op de partij te stemmen. In dit onderzoek is om die reden voor twee grote scheidslijnen een overzicht gecreëerd van hoe de NSB precies de zuilen probeerde binnen te dringen. Dit zijn de religieuze scheidslijn en de sociaal-economische scheidslijn. Voor het ontwikkelen van een theoretisch kader is inspiratie geput uit bestaand onderzoek aangaande hoe de NSDAP door het Duitse verzuilde politieke bestel heen wist te breken. Sterker nog, de NSB probeerde de NSDAP grotendeels te kopiëren in een poging om net als haar Duitse evenknie het verzuilde systeem te vervangen door een klassenoverstijgende volksgemeenschap.²⁹

De NSDAP wist namelijk begin jaren dertig als eerste Duitse politieke partij van volkspartij tot *catch-all* partij uit te groeien. Historici als Paul Madden en Detlef Mühlberger onderschrijven dit door te stellen dat de NSDAP steun ontving uit alle sociale klassen.³⁰ Dat de partij dit wist te bewerkstelligen, had volgens historicus Thomas Childers te maken met de in deze tijd heersende economische en politieke crisis en de door de partij gevoede angst voor het marxisme onder kiezers.³¹ De NSDAP sprak uit het hele Duitse volk te willen dienen door een onoverwinnelijke volksgemeenschap te vormen en internationaal eerherstel na te streven na de verloren Eerste Wereldoorlog.³² Tevens beloofde de partij volgens historica Sheri Berman een antwoord te vinden op de economische en politieke problemen van het land.³³ Met haar boodschap wist de NSDAP een groot electoraat van mensen met verschillende sociale en religieuze achtergronden te bereiken.³⁴ Uit onderzoek van sociaal geograaf John O'Loughlin et al. blijkt dat de grootste groep stemmers op de NSDAP middenstanders, arbeiders en boeren met verschillende politieke achtergronden waren.³⁵

Wat betreft de religieuze achtergrond ging het hierbij volgens socioloog Seymour Lipset en politicoloog Stein Rokkan om protestanten of niet-gelovigen; rooms-katholieken

²⁹ Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 29-30.; Orlow, "A Difficult Relationship," 349-350. Lijphart, *Verzuiling, participatie en kentering*, 77.

³⁰ Paul Madden en Detlef Mühlberger, *The Nazi Party: The Anatomy of a People's Party 1919-1933* (Bern: Peter Lang, 2007), 55-56.

³¹ Thomas Childers, "Who, Indeed, Did Vote for Hitler?," *Central European History*, 17, nr. 1 (1984): 50, 45-53.

³² Sheri Berman, "The Collapse of the Weimar Republic and the Rise of National Socialism in Germany" in *Democracy and Dictatorship in Europe: From the Ancien Régime to the Present Day* (Oxford: Oxford University Press, 2019), 236.

³³ Berman, "The Collapse of the Weimar Republic," 241.

³⁴ Thomas Childers, "The Social Bases of the National Socialist Vote." *Journal of Contemporary History*, 11, nr. 4 (1976): 19, 17-42.; Berman, "The Collapse of the Weimar Republic," 248.

³⁵ John O'Loughlin, Colint Fint en Luc Anselin, "The Geography of the Nazi Vote: Context, Confession, and Class in the Reichstag Election of 1930," *Annals of the Association of American Geographers*, 84, nr. 3 (1994): 368-373, 351-380.; Conan Fischer, "The SA of the NSDAP: Social Background and Ideology of the Rank and File in the Early 1930s." *Journal of Contemporary History*, 17, nr. 4 (1982): 663-664, 651-670.; Detlef Mühlberger, "The Sociology of the NSDAP: The Question of Working-Class Membership." *Journal of Contemporary History*, 15, nr. 3 (1980): 503-504, 493-511.

verzetten zich op aandringen van hun leiders over het algemeen tegen de NSDAP.³⁶ De Duitse samenleving was gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw net als Nederland verzuild. Binnen de Duitse samenleving was er volgens historicus Thomas Kühne sprake van een rooms-katholieke zuil, een stedelijke protestants-christelijke arbeiderszuil, een ruraal-protestants-christelijke zuil en een zuil met de stedelijke protestants-christelijke middenklasse.³⁷ Vergelijkbaar met Nederland voorzagen deze vier zuilen de leden van de zuilen van een stabiel organisatorisch en ideologisch raamwerk waarin men een leven lang in de eigen bubbel kon leven.³⁸ In tegenstelling tot de Nederlandse politieke elite van de zuilen, kon de Duitse politieke elite maar moeizaam samenwerken doordat de leiders van de partijen volgens Kühne niet bij machte waren verder te kijken dan de eigen ideologische horizon.³⁹

De drie grootste groepen kiezers, middenstanders, arbeiders en boeren, werden elk op een eigen manier benaderd door de NSDAP. Beginnend met de middenstand richtte de NSDAP zich volgens Childers in haar campagneliteratuur meer dan haar politieke tegenstanders op de middenstand en probeerde ze de heersende angst over de economische crisis en het marxisme uit te buiten. Hiermee wist de partij een deel van de middenklasse over te halen niet langer op liberale of conservatieve partijen te stemmen.⁴⁰ Als tweede blijkt volgens Madden en Mühlberger uit publicaties, autobiografieën, onderlinge communicatie tussen partijleiders en toespraken van leiders zoals Adolf Hitler dat de partij veel tijd en geld besteedde aan het aantrekken van kiezers uit de arbeidersklasse. Naast deze propaganda waren nationalisme, antisemitisme, angst voor het marxisme en teleurstelling over het falen van de sociaaldemocraten op politiek gebied factoren die kiezers uit de arbeidersklasse aanspraken bij de NSDAP.⁴¹ Ten derde herkende de NSDAP volgens Berman het politieke potentieel dat in de frustratie en onrust lag van de stemmers uit rurale gebieden. Door het standpunt over landbouw in het partijprogramma in 1928 aan te passen aan de behoeften en eisen van plattelandsinwoners en te infiltreren in boerenorganisaties, wist de partij volgens historicus

³⁶ Lipset en Rokkan, *Party Systems*, 24-25.

³⁷ Thomas Kühne, "Political Culture and Democratization," in *Imperial Germany 1871-1918*, bewerkt door James Retallack (Oxford: Oxford University Press, 2008), 179. Het katholieke milieu werd vertegenwoordigd door de Centruumpartij, de stedelijke protestantse christenen door de Sociaaldemocratische Partij, de protestantse boeren door de meer conservatieve partijen en de protestantse stedelijke middenklasse door de meer links liberale partijen zoals de Nationaal-Liberale Partij.

³⁸ Kühne, "Political Culture and Democratization," 179.

³⁹ *Ibidem*, 179.

⁴⁰ Thomas Childers, *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919-1933* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1983): 64-80.

⁴¹ Paul Madden en Detlef Mühlberger, *The Nazi Party: The Anatomy of a People's Party, 1919-1933* (Bern: Peter Lang, 2007), 146-147.

Johnpeter Horst Grill ook bij deze groep kiezers weg te trekken.⁴²

In dit paper is op eenzelfde manier onderzocht hoe de NSB in Nederland door de zuilen heen probeerde te breken en drie van de grootste groepen en zuilen in de samenleving probeerde te bereiken. Met oog op de verschillende zuilen zijn in dit onderzoek daarom de precieze scheidslijnen die de zuilen van elkaar onderscheidden als rode draad gebruikt. In het eerste hoofdstuk wordt gekeken naar de religieuze scheidslijn waarin wordt ingegaan op de politieke en religieuze context van Nederland gedurende het Interbellum, de rol die religie innam binnen de ideologie van de NSB en hoe de partij probeerde katholieken en protestanten te winnen voor het nationaalsocialisme. In het tweede hoofdstuk wordt gefocust op de sociaal-economische scheidslijn waarin wordt gekeken naar de sociaal-economische context van Nederland gedurende het Interbellum, de positie van arbeid, economie en landbouw binnen de ideologie van de NSB en hoe de partij de twee grootste groepen binnen de Nederlandse beroepsbevolking, arbeiders en boeren, voor de partij probeerde te winnen.

Voor het geven van de politieke, religieuze en sociaal-economische context gedurende het Interbellum is kwalitatief bronnenonderzoek gedaan en worden de bevindingen van verschillende onderzoekers gedeeld. De ideologie van de NSB wordt omschreven in het partijprogramma van de partij en verschillende aanvullende brochures, pamfletten, tijdschriften en artikelen uit de partijkrant *Volk en Vaderland (VoVa)*.⁴³ Deze partijdocumenten, die inzichtelijk zijn via het internet, de Koninklijke Bibliotheek of het NIOD, zijn daarmee ook leidend in het verklaren van de wijze waarop de NSB probeerde door de zuilen heen te breken, met aanvullingen uit de bestaande historiografie. Met name de artikelen uit *VoVa* zijn hierbij belangrijk, aangezien gedurende het Interbellum kranten het meest invloedrijke massamedium waren en de NSB via haar eigen krant meer dan in de partijprogramma's haar standpunten en opvattingen kenbaar maakte.⁴⁴

⁴² Johnpeter Horst Grill, "The Nazi Party's Rural Propaganda before 1928," *Central European History*, 15, nr. 2 (1982): 183-185, 149-185.; Berman, "The Collapse of the Weimar Republic," 244-245.

⁴³ Het eerste partijprogramma van de NSB dat eind december 1931 bij de oprichting van de partij in Utrecht werd uitgegeven was sterk gebaseerd op een brochure van Nazi-ideoloog Gottfried Feder. Mussert liet echter wel de nationaalsocialistische gedachten over rassenleer, antisemitisme en het leidersbeginsel weg. Zie: Havenaar, *Anton Adriaan Mussert*, 30.; Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 123. Huberts, *Het Nederlands fascisme*, 101.; De Jonge, *Crisis en criticiek*, 208.

⁴⁴ Te Slaa en Klijn, *De NSB: Ontstaan en Opkomst*, 520.; Havenaar, *Anton Adriaan Mussert*, 33.

Hoofdstuk 1: Religieuze scheidslijnen in verzuild Nederland

“De dageraad van een volk zonder God leidt tot de avondschemering van een volk zonder geweten en zonder erkenning van gezag.”⁴⁵ Vanaf de oprichting van de partij en de eerste uitgave van de partijkrant *Volk en Vaderland (VoVa)* probeerde de NSB in haar naar buiten gerichte communicatie gelovigen te overtuigen dat een keuze voor de NSB een gerechtvaardigde keuze zou zijn.⁴⁶ Met een stevig kiezersmandaat en een groot aantal leden hoopte de NSB binnen de Nederlandse politiek de confessionele scheidslijnen te laten verdwijnen om de gedroomde volksgemeenschap te kunnen oprichten waarin volgens de partij religie en kerk veilig zouden zijn.⁴⁷ De reden dat de NSB zo gefocust was op het overhalen van het christelijke deel van de bevolking was dat ongeveer 85 procent van de Nederlandse bevolking kerkelijk was.⁴⁸ Om net als de NSDAP in Duitsland echt een politieke vuist te kunnen maken was het noodzakelijk om de religieuze scheidslijnen in verzuild Nederland te doorbreken. In dit hoofdstuk wordt daarom ingegaan op de vraag hoe de NSB probeerde de religieuze zuilen open te breken.

Gedurende het Interbellum heerste in Nederland een groeiende algemene onvrede over politici. De confessionele partijen vormden, gesterkt door de antithese, in deze tijd de kabinetten en kregen veel steun vanuit hun eigen zuilen. De positie van de christelijke partijen leek op het eerste oog dan wel sterk, toch waren deze onderling verdeeld, net als de verschillende protestantse denominaties. De NSB hoopte gebruik te kunnen maken van de levende onvrede en het onderlinge wantrouwen en besteedde hier aandacht aan bij het formuleren van haar ideologie. Het christelijke geloof nam een voorname plaats in binnen deze ideologie en de NSB had voor ogen alle religieuze groeperingen te verenigen in één volksgemeenschap door hen proberen te overtuigen dat zij van de NSB niets te vrezen zouden hebben. Na een goede start werd de NSB echter al snel tegenwerkt door de verschillende kerken en leiders van de zuilen. De manier waarop de partij door de inzet van propaganda via *VoVa* en andere partijdocumenten gelovigen aan zich probeerde te binden, zal worden beschreven om hier vervolgens met verwijzingen naar de historiografie op te concluderen.

⁴⁵ “Mijn schilt ende betrouwen: De rozeroode Dageraad,” *Volk en Vaderland*, 7 oktober 1933, 4.

⁴⁶ “Wij en de mummie der democratie: gij wilt stemmen, wij eischen opofferingen,” *Volk en Vaderland*, 4 maart 1933, 2.

⁴⁷ “Door het nationaal-socialisme terug naar de kerk,” *Volk en Vaderland*, 13 mei 1933, 4.

⁴⁸ “Volkstelling 1930,” *Volkstellingen 1795-1971*, laatst geraadpleegd 8 mei 2021, <http://volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1930/index.html>.

Verzuiling: De politieke en religieuze context

Voor de NSB lagen gedurende het Interbellum kansen om door de zuilen heen te breken. Vanaf de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog en het begin van het Interbellum was er namelijk groeiende algemene onvrede over politici en de democratie. De Jonge spreekt over een ‘grote’ en een ‘kleine’ crisis van de Nederlandse democratie gedurende het Interbellum.⁴⁹ De kleine crisis betrof het functioneren van de politieke instellingen en kende vier kenmerken. Allereerst waren er onbedoeld te veel partijen door de in 1917 ingevoerde evenredige vertegenwoordiging. Met name het grote aantal splinterpartijen was volgens Loe de Jong een doorn in het oog van veel Nederlanders.⁵⁰ Ten tweede was de frequentie van niet-parlementaire kabinetten te hoog. Te Slaa en Klijn schrijven dat coalitieregeringen vaak moeizaam tot stand kwamen met extraparlamentaire kabinetten of krappe meerderheidskabinetten als gevolg.⁵¹ Ten derde vertoonden deze kabinetten volgens veel tijdsgenoten een te geringe besluit- en daadkracht, wat de roep deed toenemen om deskundigen de beleidsmatige keuzes te laten maken in plaats van ‘partijbonzen’.⁵² Als laatste werd volgens De Rooy het parlement steeds meer als een praatcollege gezien waarin politici er vooral op uit waren niets belangrijks tot stand te laten komen.⁵³

De grote crisis van de democratie betrof kritiek op de grondslagen van de democratie. Hoewel in Nederland met name de kleine crisis speelde, uitten voornamelijk conservatieve en rechts-autoritair partijen deze kritiek en spraken ze van het falen van de democratie in de hoop om in combinatie met de kleine crisis mensen te mobiliseren om de gevestigde orde omver te werpen.⁵⁴ De NSB was één van deze partijen. Voor partijleider Anton Mussert was het extraparlamentaire kabinet-Ruijs de Beerenbrouck III, dat voortkwam uit een mislukte formatie tussen de met elkaar gebrouilleerde confessionele partijen, de reden om een fascistische beweging op te richten in een poging een einde te maken aan de volgens hem democratische wanorde en verdeeldheid van het Nederlandse volk.⁵⁵

De confessionele zuilen stonden gedurende het Interbellum op politiek gebied sterk en kenden hun voornaamste vertegenwoordigers in de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), de gereformeerde Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de hervormde Christelijk-Historische

⁴⁹ De Jonge, *Crisis en critiek*, 11 en 25.

⁵⁰ Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog: Deel I Voorspel* (Den Haag: Nijhoff, 1969), 83.

⁵¹ Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 71.

⁵² *Ibidem*, 61.

⁵³ De Rooy, “Een zoekende tijd,” 181.

⁵⁴ *Ibidem*, 229.

⁵⁵ Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 70.; De Rooy, “Een zoekende tijd,” 207.

Unie (CHU). De confessionele partijen vormden een permanente coalitie tegen de niet-confessionele liberale en socialistische partijen, voornamelijk dankzij de door Abraham Kuyper geïntroduceerde antithese.⁵⁶ De antithese van Kuyper kwam voort uit de samenwerking tussen de katholieken en protestanten rondom de Schoolwet van 1878 waarin de confessionelen uit onvrede met het liberale beleid van algemene scholen hun eigen scholen oprichtten en financierden. Dit was de eerste keer dat katholieken en protestanten onderling samenwerkten waarop Kuyper de antithese formeerde. Volgens Kuyper was er sprake van een fundamentele tegenstelling tussen enerzijds politiek op basis van menselijk inzicht en anderzijds politiek op basis van goddelijk gezag. De antithese creëerde volgens politicoloog Hans Daalder een nieuwe scheidslijn in de Nederlandse politiek, waardoor naast de rechts-links scheidslijn ook een religieuze politieke scheidslijn ontstond.⁵⁷ De kabinetten van katholiek Ruijs de Beerenbrouck, antirevolutionair Colijn en christelijk-historische De Geer met enige aanvulling van liberale partijen en een enkele socialistische partij maken dit volgens kerkhistoricus Eginhard Meijering evident.⁵⁸ Hoewel de confessionele partijen gedurende het Interbellum schier oppermachtig leken, waren zij onderling sterk verdeeld met een moeizame samenwerking en onderling wantrouwen als gevolg.⁵⁹

Niet alleen de politieke partijen waren onderling verdeeld, maar ook de vele verschillende protestants-christelijke kerkelijke denominaties. Bij protestantse kerken konden de kleinste verschillen al in verbitterde conflicten resulteren. Hierdoor waren er meerdere kerkscheuringen en verlieten mensen in toenemende mate de kerk vanwege de volgens hen groeiende ongeloofwaardigheid van de kerk. De aanpassingen aan en bemoeienissen van de kerken met de internationale politieke en maatschappelijke stelsels deden dat eveneens, zo schrijft kerkhistoricus Otto de Jong.⁶⁰ In tegenstelling tot de christelijke politieke partijen hoefden kerkgenootschappen onderling niet samen te werken en was er volgens Meijering zelfs sprake van duidelijke theologische ‘zuilen’ waarin theologen, waaronder predikanten, hun eigen achterban hadden waarvoor zij gezaghebbend waren. De zuiverheid van de eigen richting moest koste wat het kost gehandhaafd worden, wat een afstandelijke polemiek tussen de verschillende groepen als gevolg had.⁶¹ Er was volgens De Rooy slechts één kwestie waar

⁵⁶ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 246-247.

⁵⁷ De Rooy, *Republiek van Rivaliteiten*, 94-98.; Siep Stuurman, “De overwinning van de zonde,” 19.; Hans Daalder, “Consociationalism, centre and periphery in the Netherlands,” in *Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap*, bewerkt door Joop van den Berg en Bart Tromp (Amsterdam: Bert Bakker, 1990), 45.

⁵⁸ Eginhard Meijering, *Het Nederlands Christendom in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Balans, 2007), 224.

⁵⁹ Meijering, *Nederlands Christendom*, 226-227.; Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 289.

⁶⁰ Otto de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Nijkerk: Callenbach, 1972), 387-388.

⁶¹ Meijering, *Nederlands Christendom*, 173.

protestanten het onderling over eens waren en dat was de verwerpelijkheid van het katholicisme, zowel naar geloofsinhoud en geloofspraktijk als formele structuur.⁶²

De positie van geloof en religie binnen de NSB ideologie en de volksgemeenschap

Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk vermeld, was het vanwege het hoge percentage kerkelijke Nederlanders en de positie van religie binnen de partijideologie voor de NSB van levensbelang om confessionelen bij de partij te krijgen. De partij hield hier dan ook rekening mee, het partijprogramma en de Brochures 1 tot 4 fungeerden hierbij als ideologisch referentiekader van de partij.

In het bij de oprichting van de partij in december 1931 uitgegeven partijprogramma met toelichting ging schrijver Mussert in op de rol van religie en de plek van geloof binnen de ideologie en het ideaal van de volksgemeenschap. De NSB ambieerde meer te zijn dan een politieke partij of een belangengroep. Doordat ze zich op het hele volk wilde richten en het algemene belang wilde dienen, sprak Mussert liever van een geestelijke beweging die, in zijn woorden, streefde naar een krachtig zelfbestuur, zelfrespect van de natie, tucht, orde, solidariteit van alle bevolkingsklassen en het voorgaan van een algemeen (nationaal) belang boven het groepsbelang en van het groepsbelang boven het persoonlijke belang.⁶³ Het doel van de NSB als integrale volkspartij was om alle standen en klassen in de Nederlandse samenleving, inclusief alle religieuze groeperingen, te verenigen in één klassenoverstijgende volksgemeenschap.⁶⁴

VoVa diende als spreekbuis voor de NSB om snel te kunnen reageren op actuele gebeurtenissen en werd ook gebruikt om het partijprogramma herhaaldelijk onder de aandacht te brengen bij de lezers van de krant. Zo schreef *VoVa* in het voorjaar van 1934 naar punt vijf van de beginselen van de partij dat het ‘het nationaalsocialisme de christelijke religie als de hoogste zedelijke en geestelijke waarde van den mensch erkent’ en naar punt zes van de beginselen dat het Nederlandse nationaalsocialisme, in tegenstelling tot haar Duitse equivalent, *Gleichschaltung* op godsdienstig gebied uitsloot en dat de NSB gezien de vele denominaties streefde naar ‘eenheid in verscheidenheid’ met vrijheid voor alle levensbeschouwingen die de staat niet bedreigen.⁶⁵ Volgens de NSB hadden de Kerk en de

⁶² De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 25-26.

⁶³ Nationaal Socialistische Beweging, *Programma der Nationaal Socialistische Beweging in Nederland* (Utrecht: Nationaal Socialistische Beweging, 1931), 3.

⁶⁴ Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Programma met toelichting benevens de bronnen van het Nederlandsche Nationaal-Socialisme* (Utrecht: Nationaal Socialistische Beweging, 1931), 15-17.

⁶⁵ “Toelichting op de beginselen der N.S.B.: V De vrijheid van godsdienst,” *Volk en Vaderland*, 3 februari 1934, 6.; “Toelichting op de beginselen der N.S.B.: VI Geen gelijkshakeling, maar inschakeling,” *Volk en Vaderland*, 3 maart 1934, 6.

staat elkaar nodig, en moest het volk ontwikkeld worden langs de lijnen van het christendom en de historie.⁶⁶ De NSB wilde hiermee de confessionele zuilen op politiek en sociaal gebied ontzuilen, maar respecteerde het religieuze component.⁶⁷

De NSB gaf in het partijprogramma aan dat ‘de waarborging van godsdienst- en gewetensvrijheid noodzakelijk’ was en dat ‘des menschen heiligste gevoelens, welke mede in godsdienstzin tot uiting kunnen komen’ nooit aangetast zouden mogen worden door de staat.⁶⁸ Daar tegenover stond volgens de partij ‘dat Staatsgezag nimmer dienaar worde van een of andere kerkelijke richting’ en dat ‘Zij, die den godsdienst willen misbruiken ter bereiking van politieke doeleinden als heerszuchtig of fanatiek’ moesten worden bestempeld.⁶⁹ Dit staatsabsolutistische standpunt was een kritiekpunt en zelfs splijtpunt van en voor verschillende christenen. De reden hiervoor is dat door de staat boven de kerk te stellen de NSB veel christenen kwetste, doordat zij God als hoogste gezag zagen, zo schrijft De Jonge.⁷⁰ Daarnaast boezemde de manier waarop Nazi-Duitsland de kerk behandelde volgens historicus Ger van Roon veel angst in bij Nederlandse christenen.⁷¹ Naast het staatsabsolutisme ging er ook weinig bezieling en daadkracht uit van de verschillende brochures die de NSB in de jaren na het uitbrengen van het eerste partijprogramma publiceerde. Deze brochures hadden als doel de belangrijkste bezwaren van de confessionelen te weerleggen, maar de partij slaagde hier volgens Te Slaa en Klijn mede vanwege de onduidelijke onderbouwing niet in.⁷² Naast het staatsabsolutisme van de NSB had dit betrekking op het eenheidsgevoel dat de NSB wilde bewerkstelligen onder de verschillende christelijke stromingen, iets wat deze verschillende stromingen volgens Meijering helemaal niet wilden.⁷³ Verder probeerde de NSB via pamfletten gelovigen aan zich te binden. Een voorbeeld hiervan is het verkiezingspamflet uit 1937 voor protestantse christenen waarin de NSB het eigen ‘christelijk nationaal-ideaal’ in de traditie van grote christelijke leiders zoals Guillaume Groen van Prinsterer, Kuyper en

⁶⁶ “Is godsdienst privaatzak?” *Volk en Vaderland*, 17 maart 1934, 5.

⁶⁷ Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Brochure IV. Actuele vragen. Antwoord van het Nederlandsche Nationaal-socialisme (fascisme) op een tiental Nederlandsche vragen* (Utrecht: Nenasu, 1934), 16.

⁶⁸ Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Programma met toelichting*, 44.

⁶⁹ *Ibidem*, 44.

⁷⁰ De Jonge, *Crisis en critiek*, 213.

⁷¹ Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Kampen: Kok, 1990), 240.; De Rooy, “Een zoekende tijd,” 229.

⁷² Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 407-408.; Het gaat hierbij met name om de Brochures III tot V: Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Brochure III. Nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer* (Utrecht, 1933).; Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Brochure IV. Actuele vragen. Antwoord van het Nederlandsche Nationaal-socialisme (fascisme) op een tiental Nederlandsche vragen* (Utrecht, 1934).; Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Brochure V. Staatkundige richtlijnen* (Utrecht, 1936).

⁷³ Meijering, *Nederlands Christendom*, 173.

Alexander De Savornin Lohman met hun strijd tegen liberalen, vrijzinnig-democraten en socialisten plaatste.⁷⁴

Doordat de NSB nooit heel concreet werd met wat zij precies voor ogen had met het confessionele volksdeel, het vermeende staatsabsolutisme van de partij aangevuld met negatieve beeldvorming die was ontstaan door de benadeling van de kerk in Nazi-Duitsland en de tegenwerking van de kerken, sloten veel gelovigen zich niet bij de partij aan. Dat de partij gedurende het Interbellum wel bleef proberen confessionelen aan zich te binden wordt duidelijk in de volgende paragraaf.

Hoe de NSB tevergeefs probeerde katholieken en protestanten te overtuigen

‘Een huis, dat tegen zich zelf verdeeld is, wordt verwoest.’⁷⁵ Via deze, foutief, geciteerde frase uit de Bijbel probeerde de NSB in 1934 via *VoVa* christenen van alle denominaties aan te spreken om zich te verenigen.⁷⁶ In haar benadering van confessionelen moest de partij onderscheid maken tussen rooms-katholieken en protestanten. Beide groepen vereisten een eigen aanpak, al publiceerde de NSB ook algemeen-christelijke propaganda juist met het oog op de zo gewenste volksgemeenschap waarin katholieken en protestanten vreedzaam samen zouden leven.⁷⁷ Ook richtte de partij in mei 1935 de speciale Raad voor Kerkelijke Aangelegenheden op om de confessionele volksgenoten beter te kunnen bereiken en deed de Afdeling Propaganda haar best inkomende brieven over geloofskwesties naar behoren te beantwoorden.⁷⁸ In deze paragraaf wordt een chronologisch overzicht gegeven van hoe de NSB probeerde om door te dringen in beide zuilen. Omdat de pogingen van de NSB om door de confessionele zuilen heen te breken samen gingen met tegenwerking vanuit deze zuilen zal in deze paragraaf ook het falen van de partij worden besproken, om te beginnen met de rooms-katholieke zuil.

Een in 1930 gehouden volkstelling wees uit dat in Nederland bijna 2,9 miljoen rooms-katholieken geregistreerd stonden, meer dan een derde van de op dat moment acht miljoen

⁷⁴ NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 123, NSB-archief, inv.nr. 613: Volksgenooten, 1937.

⁷⁵ “Een huis, dat tegen zichzelf verdeeld is, wordt verwoest,” *Volk en Vaderland*, 19 mei 1934, 2.

⁷⁶ Het juiste citaat is terug te vinden in zowel de Bijbelboeken Mattheus als Lukas. In Mattheus 12:25 en Lukas 11:17 staat in de Statenvertaling: [...] Een ieder koninkrijk, dat tegen zichzelf verdeeld is, wordt verwoest [...].

⁷⁷ Een voorbeeld hiervan is een artikel uit *VoVa* waarin Jezus Christus als een vroege nationaalsocialist wordt neergezet. Zie “Het voorbeeld van Christus’ leven: Christen, - daarom nationaal-socialist!,” *Volk en Vaderland*, 25 augustus 1934, 2.

⁷⁸ NIOD, 123, NSB-archief, inv.nr. 276: Notulen van vergadering van Algemeene Raad, 11 juli 1935.; NIOD, 123, NSB-archief, inv.nr. 1380: Verslag van de eerste vergadering van de Raad van Voorlichting in zake Kerkelijke Aangelegenheden, 10 juli 1935. Later werd deze raad opgesplitst in een specifieke katholieke, gereformeerde en hervormde raad.

Nederlanders.⁷⁹ Het grootste gedeelte van de rooms-katholieken was woonachtig in de zuidelijke provincies Noord-Brabant en Limburg, waar de Kerk en de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) een invloedrijke rol speelden in het politieke maar ook dagelijkse leven. Ogenscheinlijk landelijke aangelegenheden werden door de RKSP altijd in een breder perspectief geplaatst. Het Vaticaan en de bisschoppen oefenden sterke invloed uit op de partij, zo zegt ook historicus Hans Righart.⁸⁰ Voor de NSB was het dan ook niet eenvoudig om tot dit hechte bolwerk door te dringen en katholieken aan de partij te binden.

Sinds de oprichting vanaf de zomer van 1933 probeerde de NSB voet aan de grond te krijgen in het katholieke zuiden en daarbij had de partij in eerste instantie ook zeker kans van slagen.⁸¹ Al in september 1933 waarschuwde RKSP-fractievoorzitter Piet Aalberse voor de groeiende sympathie voor het fascistische en nationaalsocialistische gedachtegoed onder katholieke jongeren als remedie tegen de democratische wanorde en het goddeloze marxisme.⁸² De NSB op haar beurt signaleerde eind 1933 grote ontevredenheid over de RKSP en mogelijke interesse in het fascisme in Limburg.⁸³ De partij schakelde snel en stuurde drie katholieke partijgenoten naar Limburg die, na het afstemmen van de inhoud op hun katholieke publiek, leden hoopten te winnen voor de NSB.⁸⁴ De partij wist dat ze snel moest handelen om de reactie van de katholieke partijen en de Kerk voor te zijn en legde via haar netwerk in de zuidelijke Nederlanden contact met verschillende prominente katholieke fabriekseigenaren die bereid bleken om met de partij in gesprek te gaan om deze sociaal acceptabeler te maken voor hun medegelovigen. Na overleg stemde Mussert toe om het partijprogramma te wijzigen en bepaalde voor katholieken hinderlijke elementen weg te halen of aan te passen.⁸⁵

Ondanks deze veelbelovende start kreeg de NSB snel te maken met tegenwerking. Al in juni 1933 was er een eerste tegenslag te verwerken met het roeyement van alle nationaalsocialistische en fascistische leden van de Rooms-Katholieke Mijnwerkersbond.⁸⁶ De NSB was hier uiteraard niet over te spreken en benoemde via *VoVa* dat het nationaalsocialisme en fascisme in tegenstelling tot het socialisme niet in de ban waren

⁷⁹ “Volkstelling 1930,” Volkstellingen 1795-1971, laatst geraadpleegd 8 mei 2021, <http://volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1930/index.html>.

⁸⁰ Hans Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Amsterdam: Boom, 1986), 237.

⁸¹ Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 315.

⁸² Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen, 1989), 261.

⁸³ NIOD, 123, NSB-archief, inv.nr. 397: Brief Reydon aan Farwerck, 15 augustus 1933.

⁸⁴ Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 316.

⁸⁵ *Ibidem*, 318-320.

⁸⁶ De Jong, *Voorspel*, 346.

gedaan door het Vaticaan.⁸⁷ In augustus 1933 voegde de partij hier via *VoVa* aan toe dat het Concordaat tussen Nazi-Duitsland en het Vaticaan bewees dat katholieken van het nationaalsocialisme niets te vrezen zouden hebben.⁸⁸ Meer tegenslagen volgden aangezien in november 1933 de samenwerking met de katholieke fabriekseigenaren tot een eind kwam. De reden hiervoor was de RKSP die in toenemende mate druk uitoefende op de fabrikanten en achter de schermen met de Kerk overlegde over een bisschoppelijk verbod op de NSB voor katholieken.⁸⁹

Dat bisschoppelijke verbod op de NSB kwam er. Op 11 februari 1934 verordineerde de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland het Vastenmandement tegen fascisme en nationaalsocialisme. Met dit mandement probeerde de Kerk de politieke eenheid (ofwel een stem voor de RKSP) te bewaren, zette ze zich af tegen elke vorm van staats- of natievergoding en verkondigde ze dat het lidmaatschap van de NSB onverenigbaar was met het geloof en het volksbelang.⁹⁰ *VoVa* probeerde snel de betekenis van het Vastenmandement af te zwakken door dit niet te bestempelen als een veroordeling van de NSB en daarnaast katholieken voor het blok te zetten met de vraag of ze liever fascisme of marxisme zouden hebben.⁹¹ De realiteit was echter weerbarstiger. Het Vastenmandement zou volgens historicus L.M.H. Joosten de wervingskracht van de NSB beperken.⁹²

Na het Vastenmandement uitte de NSB met name kritiek op de RKSP en de Kerkleiding in haar op katholieken gerichte propaganda. Ook bleef de NSB benadrukken dat het partijprogramma van de partij niet in strijd was met het katholicisme.⁹³ De NSB dreigde in juli 1936 met een niet nader toegelichte kerkstrijd en vergeldingsmaatregelen tegen de Katholieke Kerk wanneer de partij aan de macht zou komen.⁹⁴ Daarnaast beweerde de NSB dat de RKSP een dictatuur nastreefde en dat de voormannen van deze partij vanwege hun samenwerking met de SDAP hun geloofsgenoten wilden uitleveren aan communisten met de

⁸⁷ “Mgr. Poels geïnterviewd door “Het Volk”,” *Volk en Vaderland*, 15 juli 1933, 1.

⁸⁸ “Aan de katholieken in Nederland,” *Volk en Vaderland*, 12 augustus 1933, 2.

⁸⁹ Te Slaa en Klijn, *De NSB: Ontstaan en opkomst*, 316.

⁹⁰ Bijlage D: Herderlijk schrijven van het Nederlandsch episcopaat. De Aartsbisschop en de bisschoppen van Nederland, aan de hun toevertrouwde Geestelijkheid en Gelovigen. In: *Wit-geel-boek. De houding van de N.S.B. van de R.K. In opdracht van den Algemeen Leider der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland samengesteld door den ‘Raad van Katholieken’* (Utrecht, 1936), 33-35.

⁹¹ “Het mandement der bisschoppen,” *Volk en Vaderland*, 17 februari 1934, 3.

⁹² L. M. H. Joosten, *Katholieken en fascisme in Nederland, 1920-1940* (Utrecht: HES, 1982), 102.

⁹³ Dit deed de NSB via berichten in *VoVa*, nieuwe brochures, maar ook via persoonlijke correspondentie met hooggeplaatste katholieken. Zie onder andere deze brief van D’Ansembourg aan de bisschop van Roermond: Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 580-581.

⁹⁴ “De N.S.B. herdenkt den Guldensporenslag: Bijeenkomst in Den Haag,” *De Telegraaf*, 13 juli 1936, 10.

vernietiging van de godsdienst in het verschiet.⁹⁵ Al deze acties bleken grotendeels tevergeefs en hadden vaak juist een tegengesteld effect. Na de mislukte Tweede Kamerverkiezingen van 1937 staakte de NSB grotendeels haar pogingen om door de katholieke zuil heen te breken.⁹⁶

De protestantse zuil, of in principe zuilen, werd afgezien van de inhoud op dezelfde manier benaderd. Ook bij protestanten zette de NSB medegelovigen in om zieltjes te winnen voor de partij door hen af te schilderen als boegbeeld of in te zetten als spreker bij vergaderingen.⁹⁷ Daarnaast publiceerde de partij specifieke op protestanten gerichte berichten in de eigen kranten, tijdschriften en pamfletten. Afgezien van verschillende kleinere denominaties, waren de Gereformeerde en de Hervormde Kerk veruit de grootste geloofsgemeenschappen met bij de volkstelling van 1930 respectievelijk iets meer dan 1,1 miljoen en ongeveer 2,7 miljoen leden.⁹⁸ Waar de Gereformeerde Kerk zich vanaf het begin stevig uitsprak over de NSB, was de Hervormde Kerk minder antithetisch en stond deze meer open voor minder traditionele politieke stromingen.⁹⁹

De Gereformeerde Kerk nam in het najaar van 1936 gedurende de Generale Synode stelling tegen de NSB en veroordeelde de partij. De synode verbood haar leden het lidmaatschap van organisaties waar ruimte was voor ‘onschriftuurlijke dwalingen’ zoals het leidersbeginsel en totalitaire staatsmacht, waaronder de NSB.¹⁰⁰ De Gereformeerde Kerk was vergeleken met de Hervormde Kerk meer politiek geëngageerd. In preken namen predikanten de ruimte om kritisch te zijn over de Duitse Kerkstrijd en het nazisme in het algemeen.¹⁰¹ Al voor de uitspraak van de Generale Synode waren er gereformeerde organisaties en kerkenraden geweest die NSB’ers weerden, zoals de bond van Christelijk Gereformeerde Jongelingsverenigingen die in zomer van 1934 alle NSB’ers royeerde.¹⁰² Slechts sporadisch betogen leden of predikanten van de Gereformeerde Kerk openlijk steun aan de NSB. Een voorbeeld hiervan is een open brief in *VoVa* van dominee Hendrik de Geus die probeerde

⁹⁵ “Mussert waarschuwt Colijn: De dreigende dictatuur der R.K. Staatspartij,” *Volk en Vaderland*, 24 juli 1936, 1.; Nationaal Socialistische Beweging, *Wordt ook Uw Kerk een paardenstal* (Z.p. z.j., 1936), 27-29.

⁹⁶ Edwin Klijn en Robin te Slaa, *De NSB: Twee werelden botsen, 1936-1940* (Amsterdam: Boom, 2021), 404-405.

⁹⁷ Een voorbeeld van een prominente protestant binnen de NSB is voormalig ARP-coryfee en predikant Coenraad van der Voort van Zijp, zie: Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 141-142.

⁹⁸ “Volkstelling 1930,” *Volkstellingen 1795-1971*, laatst geraadpleegd 8 mei 2021, <http://volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1930/index.html>.

⁹⁹ Harmjan Dam, *De NSB en de Kerken. De opstelling van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde Kerken 1931-1940* (Kampen: Vbk Media, 1986), 96 en 167.

¹⁰⁰ Klijn en Te Slaa, *Twee werelden botsen*, 210.

¹⁰¹ *Ibidem*, 208-209.

¹⁰² Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 196-197.; Dit tot teleurstelling van de NSB die hier over schreef in een artikel uit *VoVa*: “De kerk geworden tot wereldlijk machtsinstituut,” *Volk en Vaderland*, 18 augustus 1934, 1.

geloofsgenoten te overtuigen van de goede bedoelingen van de NSB.¹⁰³ De pogingen van de NSB ten spijt wist het nooit door te dringen in de gereformeerde kern. Gezien het feit dat volgens politicoloog Ruud Koole voor orthodox-protestanten een stelsel waarin het hoogste gezag niet aan God maar aan het volk werd toegeschreven moeilijk te accepteren was, is dit niet heel verwonderlijk.¹⁰⁴

Bij het openbreken van de Hervormde Kerk had de NSB iets meer succes. Volgens Van Roon sprak de Hervormde Kerk zich vanwege haar politieke neutraliteit gedurende de jaren dertig nooit officieel uit over de toestand in Nazi-Duitsland en de NSB.¹⁰⁵ Vergeleken met de Gereformeerde Kerk waren er binnen de Hervormde Kerk ook iets meer predikanten die de NSB en het nationaalsocialisme een warm hart toedroegen. Hierbij ging het volgens theoloog Hendrik Touw echter nooit om meer dan tientallen van de gedurende het Interbellum in totaal ongeveer 1500 dominees.¹⁰⁶ De predikanten die toch de kant van de NSB kozen, werden met name aangedreven door het ideaalbeeld van het herstel van het (protestants) christelijke karakter van Nederland.¹⁰⁷ In oktober 1934 publiceerde *VoVa* een open brief van een groep hervormde predikanten die pleitten voor een rechtvaardigere behandeling van de NSB.¹⁰⁸ Volgens de brievenverzenders was onder andere het door de overheid ingestelde ambtenarenverbod voor leden van de NSB een vergissing en ze verzochten de overheid het verbod op te heffen en ‘het geschokte rechtsgevoel’ van het Nederlandse volk te herstellen.¹⁰⁹ Het lukte de NSB niet om een overtuigend deel van de hervormde gemeenschap te winnen, zij het dat de partij bij het hervormde deel van de confessionele zuilen het meest succesvol was in het openbreken van de zuil.¹¹⁰

Na de veroordelingen van de Rooms-Katholieke en Gereformeerde Kerk en de voor de NSB desastreus verlopen Tweede Kamerverkiezingen in 1937 waarbij de partij slechts 4,21 procent van de stemmen kreeg,¹¹¹ bijna een halvering van ten opzichte van de Provinciale Staten Verkiezingen in 1935, was het voor Mussert duidelijk dat het op een legale manier

¹⁰³ “Open brief aan de politieke predikanten in de Nederlanden,” *Volk en Vaderland*, 21 april 1934, 3.

¹⁰⁴ Ruud Koole, *Binnenhof binnenste buiten: Slagen en falen van de Nederlandse parlementaire democratie* (Weesp: De Haan, 1986), 23.

¹⁰⁵ Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 13-16.

¹⁰⁶ Hendrik Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk. Geschiedenis van kerkelijk verzet* (Den Haag: Boekencentrum, 1946), 202.

¹⁰⁷ Klijn en Te Slaa, *Twee werelden botsen*, 205.

¹⁰⁸ Paul Luykx, “Van de dorpspastorie naar het torentje,” In *Van de pastorie naar het torentje: Een eeuw confessionele politiek*, bewerkt door Paul Luykx en Hans Righart (Den Haag: SDU, 1991), 57-58.

¹⁰⁹ “Moedig woord van Predikanten: Om der waarheid en des rechts wille,” *Volk en Vaderland*, 13 oktober 1934, 1.

¹¹⁰ Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, 17-18.

¹¹¹ Flap en Tammes, “De electorale steun,” 24.

grijpen van de macht niet ging lukken.¹¹² Om een nationaalsocialistisch regime te vestigen in Nederland, zo dacht Mussert, zou het hulp nodig hebben van Nazi-Duitsland.¹¹³ De partij stelde zich na 1937 antisemitischer en antichristelijker op, met meer ruimte voor *Blut und Boden*-retoriek en de nazistische rassenleer wat als gevolg had dat een deel van de overgebleven confessionele aanhang uit onvrede over deze ‘heidensche richting’ de partij verliet.¹¹⁴ De leden die overbleven vormden tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een vaste kern van de NSB.¹¹⁵

Conclusie

De door De Jonge ‘grote’ en ‘kleine’ crisis van de Nederlandse democratie en de door verschillende onderzoekers aangetoonde onderlinge onenigheid tussen de machtige confessionele politieke partijen gedurende het Interbellum motiveerde Mussert begin jaren dertig van de twintigste eeuw om een eigen fascistische beweging op te richten om naar Italiaans en Duits voorbeeld een einde te maken aan de in zijn ogen democratische wanorde en verdeeldheid van het Nederlandse volk. De in de tweede helft van de negentiende eeuw door Kuyper geformeerde antithese vierde gedurende het Interbellum zijn hoogtijdagen en maakte, zoals onder andere Meijering aantoont, de confessionele partijen zeer machtig. De onderlinge onenigheid bij de confessionelen was ook merkbaar binnen de verschillende protestants-christelijke denominaties waar de zuiverheid van de eigen richting heilig was, zo laten Otto de Jong, Meijering en De Rooy zien.

De NSB probeerde in haar aanklacht op het door de verzuiling verdeelde politieke en sociale Nederlandse systeem gelovigen te winnen voor de partij via krantenartikelen, brochures, vergaderingen en pamfletten. Centraal in de partijboodschap stond dat gelovigen niets te vrezen hadden van de NSB en dat ze bij de hervorming van de maatschappij de kerk ongemoeid zou laten zolang deze zich niet boven de staat zou verheffen. Het ideaal van de partij om alle religieuze groeperingen te verenigen binnen de volksgemeenschap en door het feit dat Gods hoogste gezag op deze manier ondermijnd werd, konden de plannen van de NSB

¹¹² Dit blijkt onder meer uit het door partijsecretaris Cornelis van Geelkerken geschreven overzichtswerk van de NSB. Zie: Cornelis van Geelkerken, *Voor volk en vaderland* (Utrecht: Nenasu, 1941), 191-193.

¹¹³ Klijn en Te Slaa, *Twee werelden botsen*, 856.

¹¹⁴ NIOD, 123, NSB-archief, inv.nr. 1378: Verslag vergadering comité voor predikbeurten, 20 november 1937.; Dam, *De NSB en de Kerken*, 124-125. De *Blut und Boden*-theorie komt van de Duitse nationaalsocialistische landbouwwetenschappenaar Walther Darré die stelde dat grote persoonlijkheden van het platteland kwamen en, uitzonderingen daar gelaten, niet uit de stad. Boeren en plattelandsbewoners waren volgens Darré onbedorven en in tegenstelling tot stadsmensen niet gedegenereerd door de moderne tijd en vormden hiermee de enige hoop voor het voortbestaan van Duitsland. Zie: R. Walther Darré, *Neuadel aus Blut und Boden* (München: Lehmanns, 1936), 87.

¹¹⁵ Klijn en Te Slaa, *Twee werelden botsen*, 404-405.

echter niet op veel enthousiasme rekenen van de confessionelen. Onder meer De Jonge en Te Slaa en Klijn tonen aan dat deze zaken naast de agressieve houding van Nazi-Duitsland jegens de Kerk op veel argwaan en tegenwerking vanuit de confessionele zuilen kon rekenen. Te Slaa en Klijn laten zien dat het de NSB niet lukte deze negatieve beeldvorming overtuigend tegen te spreken of te ontkrachten.

Desondanks ijverde de NSB zich gedurende de jaren dertig om gelovigen aan de partij te binden. Hierbij maakte de partij enerzijds onderscheid tussen katholieken en protestanten door zuil-specifieke propaganda te publiceren en anderzijds sprak ze de beide zuilen gezamenlijk aan vanuit het algemeen-christelijke ideaal dat in de visie van de volksgemeenschap gesloten zat. De verschillende binnen de partij opgerichte kerkelijke raden, christelijke prominenten en sprekers, artikelen in de eigen kranten en op gelovigen gerichte tijdschriften, pamfletten, brochures en het partijprogramma waren de belangrijkste instrumenten in de poging om de muren van de confessionele zuilen te slechten. Wat de katholieke zuil betreft kende de NSB een goede start met door De Vree en Te Slaa en Klijn aangetoonde interesse in de partij van met name jongeren en industriëlen. De Kerk en de katholieke politieke partijen met in het bijzonder de RKSP grepen echter snel in en sloten met verschillende verboden met als belangrijkste het Vastenmandement de deur voor de NSB naar het katholieke volksdeel. Dit komt naast artikelen uit *VoVa* en correspondentie van NSB-kopstukken naar voren uit studies van Loe de Jong, De Valk, Joosten en Te Slaa en Klijn. Binnen de protestantse zuilen had de NSB iets meer succes bij de Hervormde Kerk, waar enkele tientallen dominees en een klein deel van de gelovigen de NSB steunden. De Gereformeerde Kerk was daarentegen meer uitgesproken over haar afkeer van de NSB, waar slechts enkele leden en predikanten de NSB steunden, zo blijkt uit artikelen uit *VoVa* en studies van Dam, Koole, Van Roon, Touw, Luykx en Klijn en Te Slaa.

Hoofdstuk 2: Sociaal-economische scheidslijnen in verzuild Nederland

De in de inleiding door Verkade genoemde scheidslijnen waren in een veel eerder stadium bij de NSB bekend. De partij probeerde in haar poging door de verzuiling heen te breken handig in te spelen op de bestaande en soms groter wordende scheidslijnen in de Nederlandse samenleving. Dit betrof met name het uitvergroten van de sociaal-economische tegenstelling tussen de arbeidersklasse en de burgerij en de scheidslijn tussen ‘onzekeren’ en de gevestigde orde waar de NSB zich gedurende het Interbellum op focuste.

Gedurende de jaren dertig kende Nederland een hoge werkloosheid als gevolg van de wereldwijde economische crisis na de beurskrach in 1929. Op het hoogtepunt van de Grote Depressie medio 1936 waren er 600.000 werklozen, ongeveer 20 procent van de Nederlandse beroepsbevolking.¹¹⁶ Voornamelijk laaggeschoolde arbeiders en boeren hadden te lijden onder de hoge werkloosheid en lage prijzen voor hun producten. De NSB richtte zich naar Duits en Italiaans voorbeeld in haar propaganda daarom specifiek op deze groepen. ‘Het werkloosheidsvraagstuk en de verdediging van ons grondgebied zijn in wezen de eenige problemen van hoge staatkundige ordening die wij hebben,’ zei Mussert bij een toespraak in september 1934.¹¹⁷ Afgezien van de groeiende onvrede bij deze groepen was dit ook strategisch gezien zeer handig vanwege het feit dat deze twee groepen een groot gedeelte van de beroepsbevolking omvatte. Zo was ongeveer een vijfde van de beroepsbevolking actief in de agrarische sector en twee vijfde als arbeider.¹¹⁸ De verwoede pogingen van de NSB ten spijt lukte het niet om aansluiting te vinden bij de grote groep Nederlandse arbeiders en slechts ten dele om boeren over te halen zich bij de beweging aan te sluiten.

In dit hoofdstuk wordt de manier waarop de NSB probeerde arbeiders en boeren te bereiken en over te halen zich bij de NSB aan te sluiten aangetoond. Voordat deze vraag beantwoord kan worden, is het van belang om de sociaal-economische achtergrond van de crisisjaren van de jaren dertig te schetsen met daarin aandacht voor de verhouding van de verschillende zuilen tegenover arbeiders en boeren en hoe de SDAP de voornaamste rivaal was voor de NSB in het winnen van de stem van de arbeider. Wanneer deze context duidelijk is, kan gekeken worden hoe de NSB arbeid, landbouw en economie benaderde op ideologisch gebied en welke rol arbeiders en boeren speelden in de volksgemeenschap. De NSB zette zich in haar ideologie hard af tegen het marxisme en kapitalisme en propageerde een Derde Weg

¹¹⁶ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 296-297; De Rooy, “Een zoekende tijd,” 214.

¹¹⁷ Anton Mussert, *Mussert spreekt, rede te Amsterdam 21 september 1934* (Utrecht: Nenasu, 1934), 7.

¹¹⁸ Volkstelling 1930,” *Volkstellingen 1795-1971*, laatst geraadpleegd 24 mei 2021, <http://volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/BRT193007/index.html>.

met een staatsgeleide corporatieve economie.¹¹⁹ Daarin liet de partij zich inspireren door de *Partido Nacional Fascista* (PNF) van Benito Mussolini en zoals eerder benoemd door het eerste partijprogramma van de NSDAP.¹²⁰ Na het verkrijgen van deze kennis kan gekeken worden naar de manier waarop de NSB arbeiders en boeren probeerde te bereiken. Door te verwijzen naar het succes van het nationaalsocialisme in Nazi-Duitsland, meerdere propagandaoffensieven uit te voeren en eigen arbeidersorganisaties op te richten hoopte de NSB arbeiders en boeren voor de partij te winnen.

Verzuiling: De sociaal-economische context

Ondanks de neutraliteit had de Nederlandse economie het gedurende de Eerste Wereldoorlog zwaar te verduren. Door de oorlog lag de internationale handel vrijwel stil en kwam er negentig procent minder schepen in de Nederlandse havens. Volgens economisch historicus Hein Klemann namen de werkloosheid en voedselschaarste nog verder toe door het begin van de Duitse duikbotenoorlog en de toetreding van de Verenigde Staten aan de oorlog waardoor Nederland in een economische crisis geraakte.¹²¹ Na de oorlog werden echter ook positieve gevolgen merkbaar, doordat door de terugvallende handel buitenlandse bedrijven grotendeels uit Nederland verdwenen waren en Nederlandse bedrijven konden groeien vanwege deze verbeterde concurrentiepositie. Deze versnelde industrialisatie en industriële modernisering legden de basis voor een fase van hoogconjunctuur in het eerste deel van het Interbellum.¹²²

Deze hoogconjunctuur duurde tot ongeveer 1929 toen met de beurskrach de aandelenkoers op de beurs van Wall Street instortte, waarna de Grote Depressie uitbrak. Aanvankelijk vielen de gevolgen mee voor Nederland. Echter zakte ook de Nederlandse economie in een crisis toen Groot-Brittannië in 1931 de gouden standaard losliet, de pond devalueerde en Duitsland deviezenbeperkingen invoerde. De economische crisis begon vergeleken met andere Europese landen weliswaar later in Nederland, maar zette ook langer door doordat Nederland tot 1936 vasthield aan de Gouden Standaard en de gulden tot die tijd niet devalueerde.¹²³ Met het loslaten van de Gouden Standaard en het devalueren van de gulden zette economisch herstel zich in.¹²⁴ Het herstellen van de economie was tot het

¹¹⁹ Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 127.

¹²⁰ Havenaar, *Anton Adriaan Mussert*, 30.; Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 123.

¹²¹ Hein Klemann, "Ontwikkeling door isolement: De Nederlandse economie 1914-1918," in *Wankel evenwicht: Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog*, bewerkt door Martin Kraayestein en Paul Schulten (Soesterberg: Aspekt, 2007), 5.

¹²² Klemann, "Ontwikkeling door isolement," 23-24.; Jan Luiten van Zanden, *Een klein land in de twintigste eeuw* (Utrecht: Spectrum, 1997), 144-145.

¹²³ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 296.

¹²⁴ Volgens economisch historicus Jan Luiten van Zanden zou Nederland in 1935 bijna de helft minder werklozen gehad hebben als het net als Groot-Brittannië de Gouden Standaard in 1931 had losgelaten. Zie: Jan

uitbreken van de oorlog de voornaamste prioriteit.¹²⁵

Waar het over de Nederlandse economie gedurende het Interbellum gaat, gaat het over arbeiders en boeren die in deze tijd samen ongeveer twee derde van de Nederlandse beroepsbevolking vormden en ook het zwaarst getroffen werden met hoge werkloosheid en stevige verliezen. Waar de meeste sectoren de gevolgen van de economische crisis pas in 1931 begonnen te merken, waren de internationale problemen al veel eerder duidelijk in de agrarische sector.¹²⁶ Het aandeel van de landbouw in het nationaal inkomen daalde aan het einde van de jaren twintig zowel absoluut als relatief, waardoor begin jaren dertig steunmaatregelen nodig waren om oproer onder boeren te voorkomen en tijd te winnen voor de aanpassing en omschakeling van de bedrijfsvoering van agrarische bedrijven.¹²⁷ Volgens historici De Rooy en Jan Bieleman kwam deze steun te laat, met als gevolg een beweging van voornamelijk kleine boeren die zich niet vertegenwoordigd voelden in de verzuilde patronen van overleg en een afkeer hadden van politiek.¹²⁸ Vanuit deze houding werd volgens De Rooy een eigen ideologie ontwikkeld waarin boeren zich afzetten tegen de steden uit het hooghartige ‘Holland’ en als uitgangspunt namen dat de landbouw het fundament van de samenleving was. Hierop werd gepleit voor een hogere waardering voor de boeren, iets waartoe met de oprichting van de Nationale Boerenbond ‘Landbouw en Maatschappij’ een belangrijke stap werd genomen. Landbouw en Maatschappij wist in de jaren dertig 20.000 leden aan te trekken, waarvan ongeveer de helft uit Drenthe kwam. Daarentegen lukte het de boerenorganisatie niet een plekje te veroveren in het georganiseerde, verzuilde bestel.¹²⁹

Op politiek gebied is het verleidelijk om te denken dat de socialistische partijen in grote getalen de Nederlandse arbeiders vertegenwoordigden. Dat ligt genuanceerder, rooms-katholieken en in mindere mate protestanten hadden volgens Stuurman gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw ook een stevige invloed op de arbeidersklasse. Geen volledige grip. Op verschillende plaatsen in Nederland hadden socialisten de overmacht waardoor de

Luiten van Zanden, *De dans om de gouden standaard. Economisch beleid in de depressie van de jaren dertig* (Amsterdam: Vrije Universiteit, 1988), 25-29.

¹²⁵ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 296-297. De NSB heeft nog een poging gewaagd om doormiddel van het devaluatievraagstuk mensen tegen de regering te keren. De partij was van mening dat de devaluatie van de gulden de economische toestand alleen nog maar zou verergeren. Gezien het herstel van de economie zat de partij er volkomen naast wat ten koste ging van de geloofwaardigheid van de partij. Zie: “De val van den gulden. Begin van het faillissement,” *Volk en Vaderland*, 2 oktober 1936, 1.; Klijn en Te Slaa, *Twee werelden botsen*, 183-187.

¹²⁶ De Jong, *Voorspel*, 118-119.

¹²⁷ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 181.

¹²⁸ De Jong, *Voorspel*, 209 en 254.; Jan Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland* (Amsterdam: Boom, 2008), 227.

¹²⁹ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 181-182.

arbeidersklasse verdeeld was in een confessioneel en sociaaldemocratisch blok.¹³⁰ Een arbeider kon dus onderdeel zijn van één van de confessionele zuilen of van de socialistische zuil. Hetzelfde gold voor boeren die daarentegen in de meeste gevallen onderdeel waren de confessionele zuilen.¹³¹ Politicoloog Arend Lijphart onderschrijft dit door aan te geven dat leden van de verschillende confessionele zuilen ook niet altijd op de christelijke partijen stemden, waaronder dus christelijke arbeiders die op socialistische partijen stemden.¹³² Begin twintigste eeuw hadden alle zuilen ook hun eigen arbeidersorganisaties ontwikkeld. Volgens Stuurman was tussen 1920 en 1960 veertig tot vijftig procent van de arbeiders die lid waren van een arbeidersorganisatie georganiseerd in arbeidersorganisaties.¹³³ Socialistische arbeidersorganisaties waren volgens historicus Lex Heerma van Voss eveneens groot met het aan de SDAP gelieerde Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) als voornaamste organisatie.¹³⁴

Politiek gezien had de NSB in de strijd om de stem van de arbeider het meest te duchten van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). De SDAP werd in 1894 opgericht om via de politieke weg het socialisme te verwezenlijken, in tegenstelling tot eerdere socialistische verbanden.¹³⁵ De partij was gedurende het Interbellum de voornaamste parlementaire vertegenwoordiger van de socialisten en na de RKSP de tweede politieke partij van Nederland.¹³⁶ De droom om via de parlementaire weg de gedroomde heilstaat te kunnen stichten werd nooit behaald, volgens historici Ron de Jong en Pieter Oud grotendeels doordat de partij gedurende het Interbellum, afgezien van 1939, als gevolg van wantrouwen en de antithese nooit deel uit maakte van een kabinet.¹³⁷ Met het aannemen van een nieuw beginselprogramma in 1937 ging de SDAP een gematigdere koers varen. Historicus Frans Groot schrijft dat de partij zich niet langer alleen op de arbeidersklasse richtte, maar op het gehele volk. Naast deze omvorming tot volkspartij aanvaardde de SDAP ook de ‘nationale

¹³⁰ Siep Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat: Aspecten van moderne ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen: SUN, 1983), 188-190.

¹³¹ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 38-39.

¹³² *Ibidem*, 28.

¹³³ Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 149.

¹³⁴ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 292-293.; Lex Heerma van Voss, “De rode dreiging en het verzuilde antwoord,” in *De Verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, bewerkt door Hans Blom en Jaap Talsma (Amsterdam: Spinhuis, 2000), 127.

¹³⁵ Daalder, “*Consociationalism, centre and periphery*,” 55-56.

¹³⁶ Gedurende het Interbellum bezat de SDAP tussen de 20 en 24 zetels in de Tweede Kamer en in 1932 iets meer dan 80.000 leden. Zie: Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 288.

¹³⁷ Ron de Jong, “De som van delen? Politiek en bestuur op lokaal niveau in de tweede helft van de negentiende eeuw,” in *De Verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, bewerkt door Hans Blom en Jaap Talsma (Amsterdam: Spinhuis, 2000), 172.; Pieter Oud, *Het jongste verleden, Parlementaire Geschiedenis van Nederland 1918-1940* (Assen: Van Gorcum, 1968), 86.; Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 63-64.

gedachte', de monarchie, de democratische beginselen van de Nederlandse staat en wilde het voldoen aan de ontwapeningseis.¹³⁸ De gematigdere koers wierp snel zijn vruchten af met de deelname aan het Kabinet De Geer II in 1939.

De boeren waren zoals vermeld vertegenwoordigd in verschillende boerenbonden en kenden op politiek gebied een aantal kleinere partijen dat nooit een groot aantal stemmen wist te bereiken. De NSB, zoals verderop in dit hoofdstuk zal blijken, wist handig op dit politieke onvermogen in te spelen.

De positie van arbeid, economie en landbouw binnen de NSB ideologie en de volksgemeenschap

Het was de NSB er veel aangelegen om socialisten en boeren aan de bewegingen te verbinden. Dit is terug te zien in het partijprogramma, brochures en artikelen uit *VoVa* waar volop aandacht werd geschonken aan deze twee doelgroepen. Daarnaast werd in partijdocumenten ingegaan op de plaats van arbeid en economie binnen de door de NSB gedroomde volksgemeenschap en derhalve de ideologie van de partij.

Om te beginnen was in het eerste partijprogramma van de NSB ruimte voor artikelen waarin de visie van de partij op arbeid, landbouw en economie duidelijk werd gemaakt. Binnen de volksgemeenschap zou naar Italiaans voorbeeld met het corporatisme een nieuwe economische ordening geformeerd worden met als doel de gehele beroepsbevolking te organiseren in corporaties van mensen uit dezelfde beroepsgroep.¹³⁹ *VoVa* beschreef de corporatieve staat naar de woorden van Mussolini als volgt: 'Alles wat produceert, de productie steunt of bevordert in den ruimsten zin van het woord, georganiseerd in corporaties, waar heerscht economische, sociale en politieke gelijkheid van werkgever en arbeider, tezamen arbeidend tot verbetering van de productiviteit en verhooging der economische kracht van de Natie.'¹⁴⁰

Binnen de ideologie werd felle kritiek geuit op het marxisme, zo blijkt ook uit partijprogramma: 'Zoowel de burgerlijke als de marxistische klassenstrijd, is ons een gruwel en staan in volkomen tegenstelling tot onzen wil het algemeen welzijn te bevorderen, zonder aanzien des persoons.'¹⁴¹ Onder marxisten schaarde de NSB zowel communisten als

¹³⁸ Frans Groot, "Vlaggen in top en stenen door de ruiten. De natie in de steigers, 1850-1940," in *De Verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, bewerkt door Hans Blom en J. Talsma (Amsterdam: Spinhuis, 2000), 195-196.

¹³⁹ Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Programma met toelichting*, 30.

¹⁴⁰ "De les voor Nederland: Overgang van het eene tijdperk naar het andere," *Volk en Vaderland*, 10 november 1934, 8.

¹⁴¹ Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Programma met toelichting*, 48.

socialisten, hoewel de eerste groep meer werd gehaat dan de tweede groep.¹⁴² Ofschoon de NSB zich niet kon vinden in elementaire onderdelen van het marxisme, dankte ze Karl Marx en de socialisten toch voor het aan het licht brengen van de misstanden waar arbeiders de dupe van waren en wat ze gedaan hadden voor de verbetering van de positie van arbeiders.¹⁴³ Echter was volgens de NSB het punt bereikt dat de socialisten teveel geldgewin en materialisme nastreefden en de NSB de strijd moest voortzetten.¹⁴⁴ De NSB wilde zich niet alleen inzetten voor het lot van de arbeider, maar voor de gehele bevolking. Geen klassenstrijd, maar ‘een strenge doorvoering van het solidariteitsbeginsel’ onder alle bevolkingsgroepen in Nederland.¹⁴⁵ De NSB vatte socialisme op als antikapitalistisch en strijdend voor het belang van de gehele gemeenschap en niet slechts het belang van de arbeidersklasse.¹⁴⁶ ‘De liefde tot de natie in zijn geheel, dat is socialisme, dat is het zuiver nationaal gevoel,’ zo zei Mussert in 1934.¹⁴⁷

De NSB zette zich gedurende het Interbellum in om arbeiders voor de beweging te winnen. Bij de oprichtingsvergadering van de NSB had Mussert dit volgens partijsecretaris Cees van Geelkerken al als één van zijn belangrijkste speerpunten bestempeld.¹⁴⁸ In het eerste partijprogramma van de NSB maakte de beweging zich sterk voor de arbeider en maakte ze duidelijk een alternatief te willen zijn voor socialistische partijen. Naast de afwijzing van de klassenstrijd en bevordering van ‘het solidariteitsbeginsel’ kende de partij met winstdeling en medezeggenschap voor arbeiders, pensioenregelingen op vijftig- of zestigjarige leeftijd, ziektekostenverzekering en vroegtijdige pensionering bij invaliditeit een aantal opvallend sociale programmapunten.¹⁴⁹ Het werd bedrijven toegestaan winst te maken, maar het surplus moest gedeeld worden met degenen die voor deze winst gezorgd hadden: zowel de arbeiders als de werkgever. De partij sprak zich daarnaast sterk uit tegen speculatie, rentewinsten en individueel winstbejag en was van mening dat de staat dit sterker moest aanpakken.¹⁵⁰ Door zich hard af te zetten tegen rijke industriëlen en bankiers en te claimen dat hun rijkdom ten

¹⁴² Communisten kregen in Nederland nooit voet aan de grond doordat het hen niet lukte een goede band te ontwikkelen met vakbewegingen en vanwege onderlinge twisten. De verschillende communistische partijen ontvingen in Nederland bij de Tweede Kamer Verkiezingen nooit meer dan 3,4 procent van de stemmen en worden daarom ook niet verder behandeld in dit onderzoek. Zie: De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 179.

¹⁴³ Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Programma met toelichting*, 35.

¹⁴⁴ Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 221-222.

¹⁴⁵ Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Programma met toelichting*, 49.

¹⁴⁶ *Ibidem*, 49.

¹⁴⁷ Anton Mussert, *Mussert spreekt, rede te Amsterdam 21 september 1934* (Utrecht: Nenasu, 1934), 5-6.

¹⁴⁸ Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 135.

¹⁴⁹ Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Programma met toelichting*, 50-51.

¹⁵⁰ *Ibidem*, 41.

koste van de arbeiders ging, hoopte de NSB in de gunst te komen bij de arbeiders.¹⁵¹

Ook boeren en het plattelandsleven namen een speciale plek in binnen de NSB-ideologie, waarbij ‘volkse’ ideeën en bloed en bodemsentimenten onder invloed van met name boeren pas in de tweede helft van de jaren dertig een plaats kregen binnen de partijideologie.¹⁵² Om een grote politieke partij te worden was het voor de NSB van belang om in navolging van Mussolini en Hitler maximale steun van de boeren te krijgen.¹⁵³ De NSB richtte zich vanaf de oprichting van de partij tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in haar propaganda dan ook op de boeren. Binnen de corporatieve staat zouden boeren hun eigen corporatie vormen en als deskundigen op het gebied van landbouw actief deelnemen aan de verzorging van de maatschappij.¹⁵⁴ Daarnaast wilde de partij de eigen markt beschermen door alleen buitenlandse goederen te importeren als de kosten van deze goederen dermate lager lagen dan de kosten van de binnenlandse productie. Ook mocht dit niet ten koste gaan van de werkgelegenheid van onder meer boeren.¹⁵⁵

Hoe de NSB probeerde arbeiders en boeren te bereiken

Vanaf de oprichting van de NSB had de partij moeite arbeiders bij de beweging te krijgen. Uit een beschouwing van de Centrale Inlichtingendienst in 1932 blijkt namelijk dat van alle nieuwe NSB-leden slechts vijf procent een achtergrond als arbeider had waardoor de partij gedurende het Interbellum meerdere propagandaoffensieven begon om meer arbeiders bij de partij te krijgen.¹⁵⁶ De partij trachtte in die propagandaoffensieven op verschillende manieren arbeiders en, met iets meer succes, boeren te bereiken. De NSB had verschillende manieren om arbeiders en boeren voor zich te winnen welke hieronder uiteengezet worden.

Om te beginnen verwees de NSB graag naar successen van het nationaalsocialisme in Nazi-Duitsland. Zo sprak de NSB zich in september 1933 via *VoVa* uit als bewonderaar van het *Wirtschaftswunder* in Nazi-Duitsland en stelde de partij voor om de in Nederland heersende werkloosheid op te lossen door herverdeling van arbeidsplaatsen. De partij wilde op deze manier een inkomen voor ieder gezin bewerkstelligen en opperde daarnaast de kosten van de dure pensioenen van Kamerleden en wethouders te verminderen.¹⁵⁷ Door de invloed

¹⁵¹ Zie onder meer: “Liberale stropen-bank en fascistische industrie-bank,” *Volk en Vaderland*, 13 januari 1934, 4.; “Colijn’s gezag: Uiterlijk sterk, innerlijk zwak,” *Volk en Vaderland*, 24 februari 1934.; “Een jaar Colijn: De balans,” *Volk en Vaderland*, 2 juni 1934, 1.

¹⁵² De Jong, *Voorspel*, 299.

¹⁵³ Volgens Hitler was de boerenstand het fundament van de gehele natie. Zie: Adolf Hitler, *Mein Kampf* (München: Franz Eher, 1925), 151.

¹⁵⁴ Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Programma met toelichting*, 30.

¹⁵⁵ Ibidem, 38.

¹⁵⁶ Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 309.

¹⁵⁷ “Werk!,” *Volk en Vaderland*, 17 september 1933, 1.

van de meer Duitsland-georiënteerde en volkse denkers binnen de partij, verschoof vanaf 1935 in toenemende mate de focus van fascistisch Italië naar Nazi-Duitsland.¹⁵⁸ Begin 1937 werd deze groeiende voorliefde voor Nazi-Duitsland nog duidelijker met artikelen in *VoVa* waarin zowel het sociale als sociaal-economische beleid van de Nazi's werden geprezen. Zo schreef de krant in februari 1937 vol bewondering dat 'het door klassenstrijd en politieke partijen uiteengescheurde [Duitse, FB] volk (...) een waarachtige volksgemeenschap [was, FB] geworden'.¹⁵⁹ De binnen de NSB speciaal opgerichte Raad voor Volkshuishouding publiceerde in hetzelfde voorjaar een beginselverklaring waarin rijkelijk was geput uit Duitse vakliteratuur en de grondprincipes van de Nazi-economie.¹⁶⁰ De nationaalsocialistische economie, die de NSB ook in Nederland voor ogen had, kon met Nazi-Duitsland als lichtend voorbeeld in tegenstelling tot wat criticasters zeiden wel degelijk succesvol zijn volgens de partij.¹⁶¹ Wat betreft het succes van de landbouw in Nazi-Duitsland was de NSB ook vol bewondering en komt uit verscheidene artikelen uit *VoVa* het idee om de Nederlandse landbouw naar Duits voorbeeld te hervormen naar voren.¹⁶² Volgens De Rooy zorgde juist dit constante verwijzen naar buitenlandse voorbeelden en het ontbreken van praktische oplossingen voor de Nederlandse situatie voor twijfel over de doeltreffendheid van de NSB-plannen.¹⁶³

De opkomst van de meer Duitsland-georiënteerde en volkse denkers binnen de partij viel bijna direct samen met de toetreding van boeren bij de NSB. Omdat boeren en het plattelandsleven een speciale plek kenden binnen de NSB-ideologie, zocht Mussert vanaf de oprichting van de NSB direct toenadering bij boerenorganisaties. In het voorjaar van 1933 werd dit duidelijk toen de Drentse Boerenbond Mussert benaderde of de NSB het beginselprogramma van de samenwerkende boerenbonden wilde onderschrijven.¹⁶⁴ Mussert ging hier graag op in en benadrukte dat de partij de boeren- en landarbeidersbevolking zag als het cultureel-economische fundament van het Nederlandse volk.¹⁶⁵ Daarnaast trad in hetzelfde

¹⁵⁸ "Organische opbouw van den Duitschen staat," *Volk en Vaderland*, 2 maart 1935, 6.; "De eerste mei: Een is 't volk van Nederland," *Volk en Vaderland*, 4 mei 1935, 3.

¹⁵⁹ "Afbeelding met bijschrift," *Volk en Vaderland*, 5 februari 1937, 6.

¹⁶⁰ Klijn en Te Slaa, *Twee werelden botsen*, 259.

¹⁶¹ Deze boodschap komt onder andere naar voren in een brief van Van Geelkerken voor alle partijleden: NIOD, 123, NSB-archief, inv.nr. 613: Van Geelkerken, Aan alle leden der N.S.B.!, februari 1937.

¹⁶² "De Nationaal-Socialistische Beweging en de boerenbevolking," *Volk en Vaderland*, 24 juni 1933, 4.; "Landbouw en Nationaal-Socialisme," *Volk en Vaderland*, 28 oktober 1933, 2.; "Weer een misdaad van Mussert: Antwoord aan Z. Exc. Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruïne Minister van Sociale Zaken," *Volk en Vaderland*, 17 februari 1934, 1.; "Landdag Te Ter Apel: Landbouw en Industrie," *Volk en Vaderland*, 22 september 1934, 4.; "Gustav Ruhland: Een strijder voor volk en bodem," *Volk en Vaderland*, 22 januari 1937, 5.

¹⁶³ De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 188.

¹⁶⁴ NIOD, 123, NSB-archief, inv.nr. 17: Brief van de Drentse Boerenbond aan Mussert, 4 februari 1933.

¹⁶⁵ NIOD, 123, NSB-archief, inv.nr. 17: Brief van Mussert aan de Drentse Boerenbond, 7 februari 1933.

voorjaar een groot aantal leden en enkele bestuursleden van de overkoepelende organisatie Landbouw en Maatschappij toe tot de NSB.

Afgezien van de verwijzingen naar de successen van Nazi-Duitsland komt uit onder meer de werken van De Jonge, Te Slaa en Klijn en Mussert zelf dat de NSB tot ongeveer 1936 vooral haar eigen op Nederland afgestemde nationaalsocialistische koers probeerde te varen.¹⁶⁶ Dit is terug te zien in de propaganda die de NSB gedurende het Interbellum inzette om arbeiders en boeren voor de partij te winnen. Tot 1934 bracht de partij dit vooral in uitvoering door in artikelen in *VoVa* en bij bijeenkomsten te ageren tegen marxisten en, in de woorden van Mussert, te claimen dat het nationaalsocialisme het enige juiste medicijn zou zijn.¹⁶⁷ Doordat arbeiders de NSB bleven wantrouwen, besloot de partij begin 1934 populistischer taalgebruik in te zetten om arbeiders over te halen lid te worden van de partij.¹⁶⁸ De uitgave van de meerdere keren herdrukte brochure *De toekomst van den arbeider* van *VoVa*-redacteur Hermannus Reydon is een voorbeeld van een met populistisch taalgebruik doorspekte brochure waarin kritiek werd geuit op de SDAP omdat ze enkel arbeiders zou steunen en dat ze geleid zou worden door ‘egocentrische kleinburgers’. De NSB bood volgens Reydon daarentegen een veel beter alternatief met de wens een sterke staat te willen vestigen op christelijke grondslag met een corporatieve ordening en arbeidsplicht.¹⁶⁹ Ook bracht de partij vanaf 1934 het weekblad *Verspreidt Alleen Bederf* uit waarmee het socialistische tijdschrift *Vrijheid, Arbeid, Brood* en de SDAP werden gepersifleerd.¹⁷⁰

De goede pogingen ten spijt concludeerde de partij eind 1934 dat het nog steeds niet lukte een substantieel deel van de arbeiders aan de partij te binden. Met het oog op de Provinciale Statenverkiezingen in april 1935 werd daarom een nieuw offensief ingezet met als belangrijkste wijziging het verschuiven van de focus. In plaats van de propaganda te richten op de laagste regionen van het proletariaat, werden de meer gezagsgetrouwe arbeiders benaderd met een veel positievere boodschap. Binnen deze boodschap was minder ruimte voor kritiek op het socialisme en meer nadruk op het vaderland, het koningshuis, godsdienst en de koloniën. Bij de presentatie van de koerswijziging op 30 november 1934 werd in de verschillende toespraken de nadruk gelegd op vaderlandsliefde, afkeur van het huidige

¹⁶⁶ Mussert, *Mussert spreekt*, 12-13.; De Jonge, *Crisis en critiek*, 208. Klijn en Te Slaa, *Twee werelden botsen*, 17.

¹⁶⁷ “De antithese: Fascisme – marxisme,” *Volk en Vaderland*, 11 februari 1933, 2. Mussert riep in toespraken herhaaldelijk om de vernietiging van het marxisme en stelde zijn toehoorders voor de keuze tussen communisme en fascisme.

¹⁶⁸ Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 421-422.

¹⁶⁹ Hermannus Reydon, *De toekomst van den arbeider. Het resultaat van den politieken partijstrijd voor de Nederlandschen arbeider* (Utrecht: Nenasu, 1934), 8-9 en 20.

¹⁷⁰ *Vrijheid arbeid brood, verspreidt alleen bederf* (Z.o. z.j., 1934).

politieke stelsel, het prijzen van de Derde Weg en wederom dat fascisme het enige antwoord op communisme was. Ondanks het succes bij de Provinciale Statenverkiezingen in april 1935 viel het aandeel van arbeiders in het aantal NSB-stemmen tegen. Het wantrouwen bij arbeiders tegen de NSB werd namelijk voortdurend aangewakkerd door verschillende instituties en partijen. Zo noemde de SDAP de NSB ‘kapitalisten-knechten’ om te onderstrepen dat alleen zij de arbeider goed kon vertegenwoordigen.¹⁷¹

In de jaren 1935 tot 1940 bleef de NSB proberen arbeiders over te halen om voor de partij te kiezen. Op propagandagebied waren de voornaamste middelen om arbeiders te winnen het in juli 1935 voor het eerst uitgegeven tijdschrift *Arbeidsfront*, verschillende pamfletten die onder arbeiders werden uitgedeeld, artikelen uit *VoVa* waarin herhaaldelijk de volksgemeenschap met een speciale plaats voor arbeiders werd geprezen en vergaderingen met NSB-sprekers met een arbeidersachtergrond. *Arbeidsfront* had als doelstelling om alle ‘Nederlandsche arbeiders, werkers van hand en hoofd, allen die een dagelijkse taak verrichten in dienst van de volksgemeenschap [te, FB] vereenigen [tot, FB] een nationaal “Arbeidsfront”’.¹⁷² Linkse arbeiders ontvingen onder meer in maart 1937 een pamflet met de klassenoverstijgende boodschap van de NSB dat het nationaalsocialisme ‘een radicaal breken met de kapitalistische slavernij en de klassenwaan’ zou betekenen.¹⁷³ *VoVa* schreef onder andere in augustus 1938 dat de arbeidsgemeenschap van de NSB een ‘verlokkelijk uitzicht’ bood op gemeenschapszin, nationale saamhorigheid, harmonische samenwerking tussen arbeiders en werkgevers en de zekerheid van werk en arbeidsvreugde.

De na 1935 toegenomen ruimte voor volkse ideeën binnen de NSB kwam ook tot uiting in de propaganda van de partij. De toenemende invloed van de volkse denkers en hun voorliefde voor bloed en bodemsentimenten werd in februari 1934 voor het eerst duidelijk met een door de gereformeerde landbouwspecialist Evert Roskam geschreven brochure waarin hij bepleitte dat nationaalsocialisme en christendom perfect samen zouden gaan en zelfs zouden aansluiten op de verder niet toegelichte ‘Germaansche volksaard’.¹⁷⁴ Waar de partij tot dan toe zeer voorzichtig was geweest met uitlatingen over rassenleer en antisemitisme, liet ze hier onder invloed van landbouwpropagandisten voor het eerst doorschemeren hoe een deel van de beweging over volkse ideeën dacht.¹⁷⁵ De invloed van de

¹⁷¹ Havenaar, *Anton Adriaan Mussert*, 60.

¹⁷² Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 727.

¹⁷³ NIOD, 123, NSB-archief, inv.nr. 613: *Arbeiders van Nederland!*, 1937.

¹⁷⁴ Evert Roskam, *De Nationaal Socialistische Beweging in Nederland in verband met ons christelijke volkskarakter en onze Germaansche volksaard* (Utrecht: Nenasu, 1934), 20-21.

¹⁷⁵ De Jonge, *Crisis en critiek*, 222.

‘volksen’ werd het meest duidelijk op de boerenlanddagen na 1935 met radicale volkse sprekers waarmee de partij verschillende boeren wist te winnen voor het nationaalsocialisme.¹⁷⁶ Waar de bloed-en-bodemretoriek aan de ene kant veel boeren voor de partij deed kiezen, schrok het volgens socioloog Gerrit Kooy aan de andere kant potentiële stemmers uit andere groeperingen af.¹⁷⁷

Als laatste probeerde de NSB ook via eigen arbeidersorganisaties arbeiders aan zich te binden. De oprichting van het Centraal Kantoor voor Arbeidsbemiddeling (CKA) en de Nationaal-Socialistische Werknemers Organisatie (NSWO) zijn hier twee voorbeelden van. Via het weinig succesvolle CKA konden werkloze leden van de partij aan nieuw werk geholpen worden.¹⁷⁸ De NSWO moest dienen als de eigen nationaalsocialistische vakbond om volgens VoVa, geheel in lijn met het ideaal van de volksgemeenschap, een harmonieuze geest te scheppen tussen werknemers en werkgevers.¹⁷⁹ Ook dit plan mislukte echter door financieel wanbeleid en het uitblijven van koninklijke goedkeuring.¹⁸⁰

Conclusie

Dankzij de gedurende de jaren dertig heersende economische crisis lagen er kansen voor de NSB om arbeiders en boeren voor de partij te winnen. Historici Stuurman en Lex Heerma van Voss tonen aan dat de confessionele zuilen en de socialistische zuil ieder ongeveer de helft van alle arbeiders herbergden, volgens Lijphart waren boeren over het algemeen onderdeel van de confessionele zuilen.

Te Slaa en Klijn laten zien dat de NSB binnen haar ideologie naar Duits en Italiaans voorbeeld volop aandacht besteedde aan de positie van arbeid, economie en landbouw. Dit is terug te zien in het partijprogramma van de partij, artikelen uit *VoVa* en andere partijdocumenten waarin de drie genoemde facetten één voor één terugkomen. Met het instellen van een staatsgeleide corporatieve economie, opvallend sociale programmapunten en een antikapitalistische houding hoopte de NSB door het presenteren van de zogenaamde Derde Weg arbeiders en boeren te bewegen zich bij de partij aan te sluiten. Daarin zette de partij ook naar voorbeeld van de Nazi's en de Italiaanse fascistten hard af tegen het marxisme en meende de NSB de strijd voor een beter lot voor de arbeider zonder marxisten voort te moeten zetten. Binnen dit eigen socialisme beperkte de NSB zich volgens Te Slaa en Klijn niet alleen tot het lot van de arbeiders, maar dat van de gehele bevolking inclusief de boeren.

¹⁷⁶ Klijn en Te Slaa, *Twee werelden botsen*, 636-637.; De Jong, *Voorspel*, 256.

¹⁷⁷ Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging*, 62.

¹⁷⁸ Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 313.

¹⁷⁹ “De N.S.B.- en de vakbeweging,” *Volk en Vaderland*, 3 februari 1934, 4.

¹⁸⁰ Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 423-425.

Gedurende de jaren dertig probeerde de NSB voornamelijk op drie verschillende manieren arbeiders en boeren voor de partij te winnen. Allereerst komt uit artikelen uit *VoVa* en partijdocumenten naar voren dat de partij op sociaal-economisch gebied graag verwees naar het succes van de nationaalsocialistische economie en maatschappij in Nazi-Duitsland om daarmee arbeiders en boeren een voorbeeld te schetsen van wat de NSB ook in Nederland voor ogen had. Ten tweede voerde de NSB op propagandagebied toch ook juist een eigen koers met meerdere propagandaoffensieven om het ontbreken van arbeiders en in eerste instantie ook boeren binnen de partij op te vullen. Aanvankelijk betekende dit dat de NSB met populistisch taalgebruik met name tegen marxisten en in het bijzonder tegen de SDAP ageerde, zo blijkt uit artikelen uit *VoVa*, brochures, tijdschriften, pamfletten en andere partijdocumenten. Eind 1934 verschoof deze focus van kritiek op het marxisme naar meer nadruk leggen op typisch Nederlandse elementen waardoor de boodschap van de partij naar arbeiders toe positiever van toon werd. Ten derde probeerde de NSB arbeiders en boeren te faciliteren uit hun zuilen te stappen door eigen nationaalsocialistische (vak)organisaties op te richten zoals het CKA en NSWO.

Havenaar, De Rooy en Te Slaa en Klijn tonen aan dat de NSB in de strijd om de stem en het lidmaatschap van arbeiders en boeren voortdurend tegengewerkt werd door verschillende instituties en partijen, waardoor het wantrouwen bij deze groepen jegens de NSB met name bij arbeiders groot bleef. Boeren daarentegen stonden vanwege de volkse bloed en bodemsentimenten positiever tegenover het steunen van de NSB, zo tonen onder andere Huberts, Kooy en De Jonge aan.

Conclusie: De NSB. Een on-Nederlandse Nederlandse politieke beweging

Ondanks de volgens Lijphart en Vossen tot eind jaren zestig stabiele kiespatronen binnen het politieke landschap, wist de NSB bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 bijna één op de twaalf Nederlanders te overtuigen om op een partij te stemmen die geen onderdeel was van één van de vier zuilen.¹⁸¹ De kortstondige doorbraak van de NSB binnen de verzuilde Nederlandse samenleving is door diverse onderzoekers onderzocht waarbij verschillende oorzaken en verklaringen zijn gegeven. Waar deze oorzaken en verklaringen echter niet diep op ingaan, is *hoe* de NSB nu precies door de verzuiling heen probeerde te breken.

Naar voorbeeld van eerder onderzoek naar de NSDAP is hierbij gefocust op twee hoofdzaken. Allereerst is in de inleiding gekeken naar hoe een gelijksoortige partij als de NSDAP in Duitsland door de daar ook aanwezig verzuiling heen is gebroken. Ten tweede is in de twee daaropvolgende hoofdstukken onderzocht hoe de NSB zich in haar poging de Nederlandse zuilen te doorbreken liet inspireren door de NSDAP. In dit onderzoek is daarbij gefocust op de twee voornaamste scheidslijnen binnen de Nederlandse verzuilde samenleving, namelijk een religieuze en een sociaal-economische scheidslijn.

Ook Nederland kende gedurende het Interbellum een crisis van de democratie. In tegenstelling tot Duitsland was dit volgens De Jonge slechts een kleine crisis die met name betrekking had op het grote aantal partijen in het parlement, de hoge frequentie van niet-parlementaire kabinetten, de geringe besluit- en daadkracht van regeringen en de slechte reputatie van het parlement.¹⁸² De Nederlandse democratie stond sterker dan de Duitse waardoor deze niet in gevaar kwam. Binnen het verzuilde politieke systeem en gesterkt door de antithese vormden de grootste confessionele partijen een permanente coalitie tegen de niet-confessionele partijen. Daarentegen betekende dit volgens Meijering niet dat de onderlinge relatie van de partijen hecht was, net als dat volgens Otto de Jong tussen protestanten en katholieken maar ook tussen protestanten onderling veel onenigheid heerste.¹⁸³ Daarnaast kampte Nederland gedurende de jaren dertig met een ernstige economische crisis die volgens Luiten van Zanden vanwege het krampachtig vasthouden aan de Gouden Standaard tot 1936 doorzette.¹⁸⁴

Uit partijdocumenten komt naar voren dat de NSB gebruik maakte van de economische crisis en politieke en religieuze onenigheid en onvrede en vanuit haar ideologie

¹⁸¹ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 11.; Vossen, *Vrij vissen*, 164.

¹⁸² De Jonge, *Crisis en critiek*, 11 en 25.

¹⁸³ Meijering, *Nederlands Christendom*, 226-227.; De Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 387-388.

¹⁸⁴ Luiten van Zanden, *De dans om de gouden standaard*, 25-29.

voorstelde om alle standen en klassen, inclusief religieuze stromingen, te verenigen binnen de volksgemeenschap.¹⁸⁵ Binnen de samenleving die de NSB voor ogen had, zou religie met rust gelaten worden, zoals de partij herhaaldelijk benadrukte. Echter mocht de kerk niet boven de staat komen te staan en juist dit punt van staatsabsolutisme gaf veel christenen argwaan, ook met oog op de behandeling van gelovigen in Nazi-Duitsland.¹⁸⁶ Naast dat volgens De Jonge christenen God als hoogste gezag zagen, lukte het de partij niet om via brochures, artikelen en pamfletten de bezwaren van christenen op een overtuigende manier te weerleggen.¹⁸⁷ De partij bleef dit gedurende de jaren dertig echter wel proberen via zowel algemeen-christelijke als zuilgerichte propaganda voor katholieken en protestanten. De belangrijkste rol hierin speelden de al genoemde brochures, artikelen en pamfletten, naast berichtgeving in *VoVa*, eigen op confessionelen gerichte tijdschriften en vergaderingen voor confessionelen met confessionele sprekers. Ondanks verschillende propagandaoffensieven hielden de confessionelen de rijen grotendeels gesloten en wist de NSB, afgezien van enkele Hervormde protestanten, weinig gelovigen voor de beweging te winnen.

Wat betreft de sociaal-economische scheidslijn zag de NSB vanwege de gedurende de jaren dertig heersende economische crisis volop kansen om vaak zwaar getroffen arbeiders en boeren voor de partij te winnen. Gezien het partijprogramma, artikelen uit *VoVa* en andere partijdocumenten, besteedde de NSB naar Italiaans en Duits voorbeeld binnen haar ideologie volop aandacht aan de positie van arbeid, economie en landbouw. De belangrijkste ideeën vanuit de ideologie waren het instellen van een staatsgeleide corporatieve economie met opvallend sociale programmapunten en de antikapitalistische houding van de partij.¹⁸⁸ Door het presenteren van de zogenaamde Derde Weg hoopte de NSB arbeiders en boeren te bewegen zich bij de partij aan te sluiten. De partij zette zich hard af tegen het marxisme en wilde de strijd voor een beter lot voor de arbeider zonder marxisten voortzetten.¹⁸⁹ Niet alleen arbeiders verdienden volgens de NSB een beter lot, de partij had dit voor de gehele bevolking, inclusief de boeren, voor ogen.

De NSB probeerde gedurende de jaren dertig op drie verschillende manieren arbeiders en boeren voor de partij te winnen. Om te beginnen komt uit artikelen uit *VoVa* en partijdocumenten naar voren dat de partij op sociaal-economisch gebied graag verwees naar

¹⁸⁵ Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Programma met*, 15-17.

¹⁸⁶ "Toelichting op de beginselen der N.S.B.: V De vrijheid van godsdienst," *Volk en Vaderland*, 3 februari 1934, 6.; "Toelichting op de beginselen der N.S.B.: VI Geen gelijkschakeling, maar inschakeling," *Volk en Vaderland*, 3 maart 1934, 6.

¹⁸⁷ De Jonge, *Crisis en critiek*, 213.

¹⁸⁸ Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *Programma met toelichting*, 30 en 49.

¹⁸⁹ *Ibidem*, 35 en 48.; Te Slaa en Klijn, *Ontstaan en opkomst*, 221-222.

het succes van de nationaalsocialistische economie en maatschappij in Nazi-Duitsland om daarmee arbeiders en boeren te schetsen wat de NSB ook in Nederland voor ogen had.¹⁹⁰ Ten tweede voerde de NSB op propagandagebied toch ook juist een eigen koers met meerdere propagandaoffensieven om het ontbreken van arbeiders en in eerste instantie ook boeren binnen de partij op te vullen. Aanvankelijk uitte de NSB in *VoVa*, brochures, tijdschriften, pamfletten en andere partijdocumenten met name kritiek op marxisten, om dit na het tegenvallende effect aan te passen. De focus verschoof hierop naar nadruk leggen op typisch Nederlandse elementen via berichtgeving met een positievere en minder polariserende toon. Ten derde probeerde de NSB arbeiders en boeren te overtuigen uit hun zuilen te stappen door met het CKA en NSWO eigen nationaalsocialistische (vak)organisaties op te richten. De goede pogingen ten spijt werd de NSB in de strijd om de steun van arbeiders voortdurend tegengewerkt door verschillende instituties en partijen en slaagde er niet in een grote groep arbeiders aan zich te binden. Bij boeren had de partij vanwege de halverwege jaren dertig opkomende volkse bloed en bodemsentimenten volgens Kooy en De Jonge iets meer succes.¹⁹¹

De NSB probeerde met op de verschillende zuilen en sociale klassen aangepaste propaganda zoals (kranten)artikelen, brochures, pamfletten, vergaderingen en tijdschriften in te haken op de gedurende de jaren dertig spelende maatschappelijke problematiek, door net als de NSDAP deze problemen uit te vergroten en de eigen partij als enig juiste alternatief en oplosser van alle problemen af te schilderen. Ondanks deze inspiratie was de NSB geen kopie van de NSDAP of de PNF omdat de NSB ongeacht haar on-Nederlandse, uit het buitenland verkregen denkbeelden, altijd een Nederlandse politieke beweging bleef.

Dit is met name goed te zien in het eerste partijprogramma van de partij waar het in tegenstelling tot haar Duitse en Italiaanse voorlopers ontbrak aan de specifiek nationaalsocialistische gedachten over rassenleer, antisemitisme en het leidersbeginsel.¹⁹² Tot de radicalisering van de partij halverwege jaren dertig streefde de partij naar een volksgemeenschap met werkelijk alle verschillende groepen die binnen de Nederlandse

¹⁹⁰ “Werk!,” *Volk en Vaderland*, 17 september 1933, 1.; “Organische opbouw van den Duitschen staat,” *Volk en Vaderland*, 2 maart 1935, 6.; “De eerste mei: Een is ’t volk van Nederland,” *Volk en Vaderland*, 4 mei 1935, 3.; “Afbeelding met bijschrift,” *Volk en Vaderland*, 5 februari 1937, 6.; “De Nationaal-Socialistische Beweging en de boerenbevolking,” *Volk en Vaderland*, 24 juni 1933, 4.; “Landbouw en Nationaal-Socialisme,” *Volk en Vaderland*, 28 oktober 1933, 2.; “Weer een misdaad van Mussert: Antwoord aan Z. Exc. Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruïne Minister van Sociale Zaken,” *Volk en Vaderland*, 17 februari 1934, 1.; “Landdag Te Ter Apel: Landbouw en Industrie,” *Volk en Vaderland*, 22 september 1934, 4.; “Gustav Ruhland: Een strijder voor volk en bodem,” *Volk en Vaderland*, 22 januari 1937, 5.; Klijn en Te Slaa, *Twee werelden botsen*, 259.

¹⁹¹ Kooy, *Het echec van een ‘volkse’ beweging*, 62.; De Jong, *Voorspel*, 299.

¹⁹² De Jonge, *Crisis en critiek*, 208.

samenleving aanwezig waren. Ook wees de partij de notie van een revolutie af en was ze tot eind jaren dertig vastbesloten op de legale weg via het parlement de macht te veroveren om het parlementaire stelsel te vervangen voor een fascistisch stelsel.¹⁹³ Ondanks de felle kritiek die de NSB op de verzuilde politieke partijen en instituten uitte, hanteerde de partij bewust een wat gematigdere toon met nadruk op typische Nederlandse elementen zoals het koningshuis, het christendom en trots op de eigen cultuur en koloniën om in de gunst van het Nederlandse volk te komen.¹⁹⁴

Zoals in het voorwoord al is gezegd, is het verleidelijk een koppeling te maken tussen de NSB en hedendaagse politieke partijen met ondemocratische ideeën. Uiteraard moet hier voorzichtig mee omgegaan worden, anachronismen zijn bij een dergelijke vergelijking namelijk onvermijdbaar. Daarom moeten ook niet de ideeën of de praktijken van de NSB gespiegeld worden aan dergelijke hedendaagse partijen. De vergelijking betreft meer de tekenen des tijds, gekoppeld aan de uitdagingen die uit crises voortkomen. De jaren dertig van de twintigste eeuw waren voor Nederland jaren van economische en politieke crisis, aangevuld met buurland Duitsland waar Europa na de machtsgreep van Hitler in een boze droom belandde. Hoe gaat het huidige democratische Nederlandse politieke bestel om met aanvallen van populistische partijen, zorgen over de bestuurscultuur en (de nasleep van) de coronapandemie?

In vergelijking met de jaren dertig van de twintigste eeuw valt uiteraard als eerste op dat Nederland niet langer “beschermd” wordt door de stabiliteit van het verzuilde politieke systeem, waardoor partijen met ondemocratische ideeën minder moeite zullen hebben om met grotere zetelaantallen door te breken in het parlement. Waar de NSB op propagandagebied beperkt was tot het grootschalig verspreiden van gedrukte bronnen, kunnen hedendaagse politieke partijen gebruikmakend van algoritmes via digitale wegen heel gericht haar (potentiële) achterban bereiken. Als laatste voelen verschillende groepen Nederlanders zoals boeren, etnische minderheden en lager opgeleiden zich vandaag de dag niet gehoord door de volgens politicologen Richard Katz en Peter Mair kartelpartijen waardoor steun voor anti-systeempartijen toeneemt.¹⁹⁵

Weet het ontzuilde Nederland toch een antwoord te vinden op de mogelijke opkomst van partijen met ondemocratische ideeën? Weet de Nederlander zich te wapenen tegen de

¹⁹³ Mussert, *Mussert spreekt*, 12-13.

¹⁹⁴ Te Slaa en Klijn, *De NSB: Ontstaan en Opkomst*, 348-349.

¹⁹⁵ Richard Katz en Peter Mair, “Changing Models of Party Organization: The Rise of the Cartel Party,” *Party Politics*, vol. 1, no. 1 (1995), 1-2.

alsmaar toenemende macht van het algoritme met de daarbij horende *echo chambers* en gevaren van nepnieuws? Keert Nederland net als in de jaren tachtig na een tijd van polarisatie terug naar de traditionele consensuspolitiek? Of verdrinken partijen met ondemocratische ideeën in het versplinterde Nederlandse politieke landschap waar de meeste andere partijen neigen naar een *cordon sanitaire* jegens partijen met dergelijk gedachtegoed?

De geschiedenis van de NSDAP, PNF en ook de NSB laat zien dat partijen met ondemocratische ideeën uitstekend gebruik kunnen maken van crises en zwakheden van het politieke bestel. Het is aan historici om voorzichtig parallellen te blijven leggen tussen vergelijkbare situaties in heden en verleden om die manier bij te dragen aan de bescherming van de democratie.

Bibliografie

Volk en Vaderland (beschikbaar via Delpher, de digitale krantendatabase van de Koninklijke Bibliotheek):

“De antithese: Fascisme – marxisme.” *Volk en Vaderland*, 11 februari 1933, 2.

“Wij en de mummie der democratie: gij wilt stemmen, wij eischen opofferingen.” *Volk en Vaderland*, 4 maart 1933, 2.

“Door het nationaal-socialisme terug naar de kerk.” *Volk en Vaderland*, 13 mei 1933, 4.

“De Nationaal-Socialistische Beweging en de boerenbevolking.” *Volk en Vaderland*, 24 juni 1933, 4.

“Mgr. Poels geïnterviewd door “Het Volk”.” *Volk en Vaderland*, 15 juli 1933, 1.

“Aan de katholieken in Nederland.” *Volk en Vaderland*, 12 augustus 1933, 2.

“Landbouw en nationaal-socialisme.” *Volk en Vaderland*, 19 augustus 1933, 2.

“Werk!” *Volk en Vaderland*, 17 september 1933, 1.

“Mijn schilt ende betrouwen: De rozeroode Dageraad.” *Volk en Vaderland*, 7 oktober 1933, 4.

“Landbouw en Nationaal-Socialisme.” *Volk en Vaderland*, 28 oktober 1933, 2.

“De leugen van vraag en aanbod: De vooze wortel van het kapitalisme.” *Volk en Vaderland*, 18 november 1933, 4.

“Liberale stroppen-bank en fascistische industrie-bank.” *Volk en Vaderland*, 13 januari 1934, 4.

“De N.S.B.- en de vakbeweging.” *Volk en Vaderland*, 3 februari 1934, 4.

“Toelichting op de beginselen der N.S.B.: V De vrijheid van godsdienst.” *Volk en Vaderland*, 3 februari 1934, 6.

“Weer een misdaad van Mussert: Antwoord aan Z. Exc. Prof. Dr. J. R. Slotemaker de Bruïne Minister van Sociale Zaken.” *Volk en Vaderland*, 17 februari 1934, 1.

“Het mandement der bisschoppen.” *Volk en Vaderland*, 17 februari 1934, 3.

“Colijn’s gezag: Uiterlijk sterk, innerlijk zwak.” *Volk en Vaderland*, 24 februari 1934.

“Toelichting op de beginselen der N.S.B.: VI Geen gelijkschakeling, maar inschakeling.” *Volk en Vaderland*, 3 maart 1934, 6.

“Is godsdienst privaatzak?.” *Volk en Vaderland*, 17 maart 1934, 5.

“Open brief aan de politieke predikanten in de Nederlanden.” *Volk en Vaderland*, 21 april 1934, 3.

“Een huis, dat tegen zichzelf verdeeld is, wordt verwoest.” *Volk en Vaderland*, 19 mei 1934, 2.

“Een jaar Colijn: De balans.” *Volk en Vaderland*, 2 juni 1934, 1.

“De kerk geworden tot wereldlijk machtsinstituut.” *Volk en Vaderland*, 18 augustus 1934, 1.

“Het voorbeeld van Christus’ leven: Christen, - daarom nationaal-socialist!,” *Volk en Vaderland*, 25 augustus 1934, 2.

“Landdag Te Ter Apel: Landbouw en Industrie.” *Volk en Vaderland*, 22 september 1934, 4.

“Moedig woord van Predikanten: Om der waarheid en des rechts wille.” *Volk en Vaderland*, 13 oktober 1934, 1.

“De les voor Nederland: Overgang van het eene tijdperk naar het andere.” *Volk en Vaderland*, 10 november 1934, 8.

“Organische opbouw van den Duitschen staat.” *Volk en Vaderland*, 2 maart 1935, 6.

“De eerste mei: Een is ’t volk van Nederland.” *Volk en Vaderland*, 4 mei 1935, 3.

“Mussert waarschuwt Colijn: De dreigende dictatuur der R.K. Staatspartij.” *Volk en Vaderland*, 24 juli 1936, 1.

“Mussert waarschuwt Colijn: De dreigende dictatuur der R.K. Staatspartij.” *Volk en Vaderland*, 24 juli 1936, 1.

“De val van den gulden. Begin van het faillissement.” *Volk en Vaderland*, 2 oktober 1936, 1.

“Gustav Ruhland: Een strijder voor volk en bodem.” *Volk en Vaderland*, 22 januari 1937, 5.

“Afbeelding met bijschrift.” *Volk en Vaderland*, 5 februari 1937, 6.

“Arbeiders, te wapen! De democratie versjachert de arbeidskracht.” *Volk en Vaderland*, 4 maart 1938, 1.

“Eenheidswil: Het leger van den arbeid.” *Volk en Vaderland*, 26 augustus 1938, 1.

De Telegraaf (beschikbaar via Delpher, de digitale krantendatabase van de Koninklijke Bibliotheek):

“De N.S.B. herdenkt den Guldensporenslag: Bijeenkomst in Den Haag.” *De Telegraaf*, 13 juli 1936, 10.

NSB-Archief NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies:

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 123, NSB-archief, inv.nr. 17:
Brief van de Drentse Boerenbond aan Mussert, 4 februari 1933.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 123, NSB-archief, inv.nr. 17:
Brief van Mussert aan de Drentse Boerenbond, 7 februari 1933.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 123, NSB-archief, inv.nr. 276:
Notulen van vergadering van Algemeene Raad, 11 juli 1935.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 123, NSB-archief, inv.nr. 397:
Brief Reydon aan Farwerck, 15 augustus 1933.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 123, NSB-archief, inv.nr. 433:
Brief J. Dekker aan organisatieleider van de NSB, 24 november 1936.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 123, NSB-archief, inv.nr. 613:
Van Geelkerken, Aan alle leden der N.S.B.!, februari 1937.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 123, NSB-archief, inv.nr. 613:
Arbeiders van Nederland!, 1937.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 123, NSB-archief, inv.nr.
1378: Verslag vergadering comité voor predikbeurten, 20 november 1937.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 123, NSB-archief, inv.nr.
1380: Verslag van de eerste vergadering van de Raad van Voorlichting in zake Kerkelijke
Aangelegenheden, 10 juli 1935.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 123, NSB-archief, inv.nr. 1974: Maatregel van Bestuur, 1932.

Gedrukte bronnen:

Darré, R. Walther. *Neuadel aus Blut und Boden*. München: Lehmanns, 1936.

Geelkerken, Cornelis. *Voor volk en vaderland*. Utrecht: Nenasu, 1941.

Hitler, Adolf. *Mein Kampf*. München: Franz Eher, 1925.

Mussert, Anton. *Mussert spreekt, rede te Amsterdam 21 september 1934*. Utrecht: Nenasu, 1934.

Nationaal Socialistische Beweging. *Programma der Nationaal Socialistische Beweging in Nederland*. Utrecht: Nationaal Socialistische Beweging, 1931.

Nationaal Socialistische Beweging in Nederland. *Programma met toelichting benevens de bronnen van het Nederlandsche Nationaal-Socialisme*. Utrecht: Nationaal Socialistische Beweging, 1931.

Nationaal Socialistische Beweging in Nederland. *Brochure III. Nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer*. Utrecht, 1933.

Nationaal Socialistische Beweging in Nederland. *Brochure IV. Actueele vragen. Antwoord van het Nederlandsche Nationaal-socialisme (fascisme) op een tiental Nederlandsche vragen*. Utrecht, 1934.

Nationaal Socialistische Beweging in Nederland. *Brochure V. Staatkundige richtlijnen*. Utrecht, 1936.

Nationaal Socialistische Beweging. *Wordt ook Uw Kerk een paardenstal?* Z.p. z.j., 1936.

Reydon, Hermannus. *De toekomst van den arbeider. Het resultaat van den politieken partijstrijd voor de Nederlandschen arbeider*. Utrecht: Nenasu, 1934.

Roskam, Evert. *De Nationaal Socialistische Beweging in Nederland in verband met ons christelijke volkskarakter en onze Germansche volksaard*. Utrecht: Nenasu, 1934.

Verkade, Willem. "Scheidlijnen in het Nederlandse Volk." In *Het Gemeenebest: Maandblad voor het Nederlands volksgeheel en tot bevordering van de volksgemeenschap Deel I (1938-1939)*, bewerkt door Jan Berger, 8-22. Haarlem: Tjeenk Willink, 1957.

Vrijheid arbeid brood, verspreidt alleen bederf. Z.o z.j., 1934.

Wit-geel-boek. De houding van de N.S.B. van de R.K. In opdracht van den Algemeen Leider der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland samengesteld door den 'Raad van Katholieken'. Bijlage D: Herderlijk schrijven van het Nederlandsch episcopaat. De Aartsbisschop en de bisschoppen van Nederland, aan de hun toevertrouwde Geestelijkheid en Gelovigen. Utrecht, 1936.

Internetbronnen:

"Volkstelling 1930." Volkstellingen 1795-1971. Laatst geraadpleegd 8 mei 2021.

<http://volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaarview/1930/index.html>.

"Volkstelling 1930." Volkstellingen 1795-1971. Laatst geraadpleegd 24 mei 2021.

<http://volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/BRT193007/index.html>.

Literatuur:

Berman, Sheri. "The Collapse of the Weimar Republic and the Rise of National Socialism in Germany." In *Democracy and Dictatorship in Europe: From the Ancien Régime to the Present Day*, 234-256. Oxford: Oxford University Press, 2019.

Childers, Thomas. "The Social Bases of the National Socialist Vote." *Journal of Contemporary History*, 11, nr. 4 (1976): 19, 17-42.

Childers, Thomas. *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919-1933*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1983.

Childers, Thomas. "Who, Indeed, Did Vote for Hitler?." *Central European History*, 17, nr. 1 (1984): 50, 45-53.

Daalder, Hans. "Consociationalism, centre and periphery in the Netherlands." In *Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap*, bewerkt door Joop van den Berg en Bart Tromp, 21-63. Amsterdam: Bert Bakker, 1990.

Dam, Harmjan. *De NSB en de Kerken. De opstelling van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde Kerken 1931-1940*. Kampen: Vbk Media, 1986.

Dam, Peter van. *Staat van Verzuiling. Over een Nederlandse mythe*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2011.

Fischer, Conan. "The SA of the NSDAP: Social Background and Ideology of the Rank and File in the Early 1930s." *Journal of Contemporary History*, 17, nr. 4 (1982): 651-670, 663-664.

Flap, Henk en Peter Tammes. "De electorale steun voor de Nationaal Socialistische Beweging in 1935 en 1939." *Mens en Maatschappij*, 83, nr. 1 (2008): 24, 40-41, 23-46.

Groot, Frans. "Vlaggen in top en stenen door de ruiten. De natie in de steigers, 1850-1940." In *De Verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, bewerkt door Hans Blom en J. Talsma, 171-200. Amsterdam: Spinhuis, 2000.

Havenaar, Ronald. *Anton Adriaan Mussert: Verrader voor het vaderland*. Den Haag: Kruseman, 1978.

Heerma van Voss, Lex. "De rode dreiging en het verzuilde antwoord." In *De Verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, bewerkt door Hans Blom en Jaap Talsma, 115-132. Amsterdam: Spinhuis, 2000.

Horst Grill, Johnpeter. "The Nazi Party's Rural Propaganda before 1928." *Central European History*, 15, nr. 2 (1982): 149-185, 183-185.

Huberts, Willem. *In de ban van een beter verleden: Het Nederlands fascisme*. Nijmegen: Vantilt, 2017.

Jong, Loe de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog: Deel I Voorspel*. Den Haag: Nijhoff, 1969.

Jong, Otto de. *Nederlandse Kerkgeschiedenis*. Nijkerk: Callenbach, 1972.

Jong, Ron de. "De som van delen? Politiek en bestuur op lokaal niveau in de tweede helft van de negentiende eeuw." In *De Verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, bewerkt door Hans Blom en Jaap Talsma, 154-170. Amsterdam: Spinhuis, 2000), 172.

- Jonge, A. A. de. *Crisis en critiek der democratie: Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*. Assen: Van Gorcum, 1968.
- Joosten, L. M. H.. *Katholieken en fascisme in Nederland, 1920-1940*. Utrecht: HES, 1982.
- Klemann, Hein. "Ontwikkeling door isolement: De Nederlandse economie 1914-1918." In *Wankel evenwicht: Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog*, bewerkt door Martin Kraayestein en Paul Schulten, 271-309. Soesterberg: Aspekt, 2007.
- Klijn, Edwin en Robin te Slaa. *De NSB: Twee werelden botsen, 1936-1940*. Amsterdam: Boom, 2021.
- Koole, Ruud. *Binnenhof binnenste buiten: Slagen en falen van de Nederlandse parlementaire democratie*. Weesp: De Haan, 1986.
- Kooy, Gerrit. *Het echec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945*. Assen: Van Gorcum, 1964.
- Kühne, Thomas. "Political Culture and Democratization." In *Imperial Germany 1871-1918*, bewerkt door James Retallack, 174-195. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Lijphart, Arend. *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkeley: University of California Press, 1975.
- Lijphart, Arend. *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam: Becht, 1990.
- Lipset, Seymour en Stein Rokkan. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: Free Press, 1967.
- Luiten van Zanden, Jan. *De dans om de gouden standaard. Economisch beleid in de depressie van de jaren dertig*. Amsterdam: Vrije Universiteit, 1988.
- Luiten van Zanden, Jan. *Een klein land in de twintigste eeuw*. Utrecht: Spectrum, 1997.
- Luykx, Paul. "Van de dorpspastorie naar het torentje," In *Van de pastorie naar het torentje: Een eeuw confessionele politiek*, bewerkt door Paul Luykx en Hans Righart, 35-71. Den Haag: SDU, 1991.
- Madden, Paul en Detlef Mühlberger. *The Nazi Party: The Anatomy of a People's Party 1919-1933*. Bern: Peter Lang, 2007.

Meijering, Eginhard. *Het Nederlands Christendom in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Balans, 2007.

Mühlberger, Detlef. "The Sociology of the NSDAP: The Question of Working-Class Membership." *Journal of Contemporary History*, 15, nr. 3 (1980): 503-504, 493-511.

O'Loughlin, John, Colint Fint en Luc Anselin. "The Geography of the Nazi Vote: Context, Confession, and Class in the Reichstag Election of 1930." *Annals of the Association of American Geographers*, 84, nr. 3 (1994): 368-373, 351-380.

Orlow, Dietrich. "A Difficult Relationship of Unequal Relatives: The Dutch NSB and Nazi Germany, 1933–1940." *European History Quarterly*, 29, nr. 3 (1999): 351, 349-380.

Oud, Pieter. *Het jongste verleden, Parlementaire Geschiedenis van Nederland 1918-1940*. Assen: Van Gorcum, 1968.

Righart, Hans. *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*. Amsterdam: Boom, 1986.

Roon, Ger van. *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*. Kampen: Kok, 1990.

Rooy, Piet de. "Een zoekende tijd: De ongemakkelijke democratie, 1913-1949," in *Land van kleine gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, bewerkt door Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, 179-262. Nijmegen: SUN, 1999.

Rooy, Piet de. *Republiek van rivaliteiten: Nederland sinds 1813*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2005.

Slaa, Robin te en Edwin Klijn. *De NSB: Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935*. Amsterdam, Boom, 2009.

Stuurman, Siep. *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat: Aspecten van moderne ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen: SUN, 1983.

Stuurman, Siep. "De overwinning van de zonde," in *Van de pastorie naar het Torentje: een eeuw confessionele politiek*, bewerkt door Paul Luykx en Hans Righart, 11-34. Den Haag: SDU, 1991.

Touw, Hendrik. *Het verzet der Hervormde Kerk. Geschiedenis van kerkelijk verzet*. Den Haag: Boekencentrum, 1946.

Vellenga, Sipco. *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig*. Assen: Van Gorcum, 1975.

Vossen, Koen. *Vrij vissen in het Vondelpark: Kleine politieke partijen in Nederland, 1918-1940*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003.

Vree, Frank van. *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie*. Groningen, 1989.

Wielenga, Friso. *Geschiedenis van Nederland: Van de Opstand tot heden*. Amsterdam: Boom, 2012.